

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

2 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2000

ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

Εικόνες
της Ελλάδας

ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Το μακρύ ταξίδι της μνήμης
Της Αικατερίνης Κουμαριανού

Οροι και όρια
του περιηγησιμού
Του Γιώργου Τόλια

Προς την εθνική αυτογνωσία
Της Λουκίας Δρούλια

Οι πρώτες προσεγγίσεις
Της Ιόλης Βιγγοπούλου

Η Ευρώπη και το ταξίδι
στην Ελλάδα
Της Νάσιας Γιακωβάκη

Ρώσοι περιηγητές
στην Κωνσταντινούπολη
Της Ολγας Αλεξανδροπούλου

Πώς είδαν την Ελλάδα
Της Ελένης Αγγελολάτη-Τσουγγαράκη

Ρομαντικοί ταξιδιώτες
-συγγραφείς
Της Βάσως Μέντζου

Μέσα από τα μάτια του άλλου
Της Ράνιας Πολυκανδριώτη

Ο Λόγος της εικόνας
Της Αφροδίτης Κούρια

Εξώφυλλο - οπισθόφυλλο:

Ο ναός του Ολυμπίου Διός (οπισθόφυλλο) και η Ακρόπολη (εξώφυλλο). Λιθογραφία του Louis Duré, από το σημαντικό οδοιπορικό του «Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη». Το ταξίδι που τον έφερε στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στα 1819 (φωτ.: αρχείο εκδ. «Ολκός»).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Το μακρύ το

Της **ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ**

Ιστορικού

«**Ε**ΠΙΤΕΛΟΥΣ Η ΜΕΓΑΛΗ ημέρα έφθασε, η μέρα που θα μπαίναμε στην Αθήνα. Στις 23 του μηνός (Αύγουστος 1806), στις τρεις το πρωί, είχαμε όλοι ιππεύσει, αρχίσαμε, σιωπηλοί, να προχωρούμε από την Ιερά Οδό. Είμαι σίγουρος πως και ο πιο αφοσιωμένος πιστός στη θεά Δήμητρα δεν θα είχε ποτέ αισθανθεί τόσο ζωηρή συγκίνηση, σαν αυτή που ένιωθα εγώ. Είχαμε φορέσει, για τη γιορτή, τα καλύτερά μας ενδύματα. Ο γανίτσαρος είχε τακτοποιήσει το τουρμπάνι του –είχαν ακόμη, πράγμα σπάνιο, ξυστρίσει τα άλογα. Διασχίσαμε την κοίτη ενός χειμάρρου που ονομάζεται Σαράντα-Πό-

ταμο, πιθανώς ο ελευσινιακός Κηφισός. Είδαμε τα ερείπια κάποιων χριστιανικών εκκλησιών... Είδαμε το μοναστήρι του Δαφνιού, χτισμένο στα ερείπια ενός ναού του Απόλλωνα. Η εκκλησία του μοναστηριού είναι από τις παλαιότερες της Αττικής. Λίγο πιο μακριά είδαμε κάποια λειψάνα του ναού της Αφροδίτης...

Οι ταξιδιώτες που επισκέπτονται την πόλη του Κέρκροπος φθάνουν συνήθως από τη μεριά του Πειραιά ή από το δρόμο της Χαλκίδας. Το δικό μου αστέρι με έφερε να έρχομαι από τον πραγματικό δρόμο για να δει κανείς την Αθήνα σε όλη τη δόξα της.

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Ταξίδι της μνήμης

Το ταξίδι των περιηγητών στην Ελλάδα υπήρξε, πριν από όλα, ταξίδι στην ιστορία της

◀ **Ο χορός «πάνω-κάτω». Εγχρωμη λιθογραφία από το βιβλίο «Κοστούμια και συνήθειες των Νεοελλήνων» του Ο.Μ. von Stackelberg, ο οποίος κατά την παραμονή του στην Ελλάδα (1810-13), δεν μελέτησε μόνο τα αρχαία μνημεία. Ενδιαφέρθηκε επίσης για τα βιώματα, τις ενδυμασίες, τη γήθη και έθιμα, την κατάσταση και το φρόνημα των Ελλήνων.**

Το πρώτο πράγμα που αντίκρισαν τα μάτια μου ήταν το κάστρο, η Ακρόπολη, φωτισμένη από τις ακτίνες του ανατέλλοντος ηλίου. Ήταν ακριβώς μπροστά μου, από την άλλη πλευρά της πεδιάδας, κι έμοιαζε να ακουμπά πάνω στον Υμηττό που χρυσίμευε για φόντο στον πίνακα...

Δεν είναι η συνήθεια να απολαμβάνει κάποιος τα βαθιά του συναισθήματα την πρώτη στιγμή μιας πολύ δυνατής συγκίνησης. Προχωρούσα προς την Αθήνα με μια ευχαρίστηση που μου αφαιρούσε τη δυνατότητα του στοχασμού. Ασφαλώς δεν δοκίμαζα κάτι παρόμοιο με ό,τι είχα αισθανθεί στη θέα της Λακεδαιμόνος. Η Σπάρτη και η Αθήνα έχουν διατηρήσει η καθεμία τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ακό-

μη και στα ερείπιά τους. Τα χαρακτηριστικά της πρώτης είναι θλιμμένα, σοβαρά, μοναχικά, της δεύτερης γελαστά ανάλαφρα, οικεία... Ο έρωτας για την πατρίδα, για την ελευθερία δεν ήταν για τους Αθηναίους τυφλό ένστικτο, αλλά ένα φωτισμένο συναίσθημα, θεμελιωμένο σε αυτό το γούστο του ωραίου για κάθε τι, όπως τους είχε δοθεί γενναιόδωρα από τον ουρανό. Έτσι, εναλλάσσοντας τα ερείπια της Λακεδαιμόνος με αυτά των Αθηνών, αισθάνθηκα πως θα ήθελα να πέθαινα με τον Λεωνίδα, αλλά θα ήθελα να ζήσω με τον Περικλή.

Παθιασμένος ταξιδευτής ο Σατωβριάνδος, είναι ώριμος άνδρας, κοντά στα σαράντα όταν επιχειρεί την περιήγησή του προς την Ανατολή, προς την

Ελλάδα. Είχε ήδη από πολύ ενωρίς (1791) πραγματοποιήσει το υπερατλαντικό του ταξίδι, είχε κιόλας δημοσιεύσει, μεταξύ άλλων, την «Αταλά» (1801), μυθιστορία εμπνευσμένη από την εμπειρία της Αμερικής. Καρπός της καινούργιας περιπλάνησης το «Itinéraire de Paris a Jerusalem» (1811), το «Οδοιπορικών», σύμφωνα με τη μετάφραση του Ροϊδη (1860). Σε αυτό, το καινούργιο ταξιδιωτικό έχει καταγράψει τις αντιδράσεις του, τα προσωπικά συναισθήματα όσα του δημιούργησε η επαφή του, η γνωριμία με τον κόσμο της Ανατολής, και με τον ελληνικό κόσμο. «Εικόνες» αναζητούσε σε τούτο το ταξίδι, εικόνες που γοήτευσαν τον ίδιο αλλά και τους συγκαιρινούς του – και τους μεταγενέστερους, αν κρίνουμε από την εκδοτική επιτυχία του βιβλίου.

Ταξίδι της μνήμης

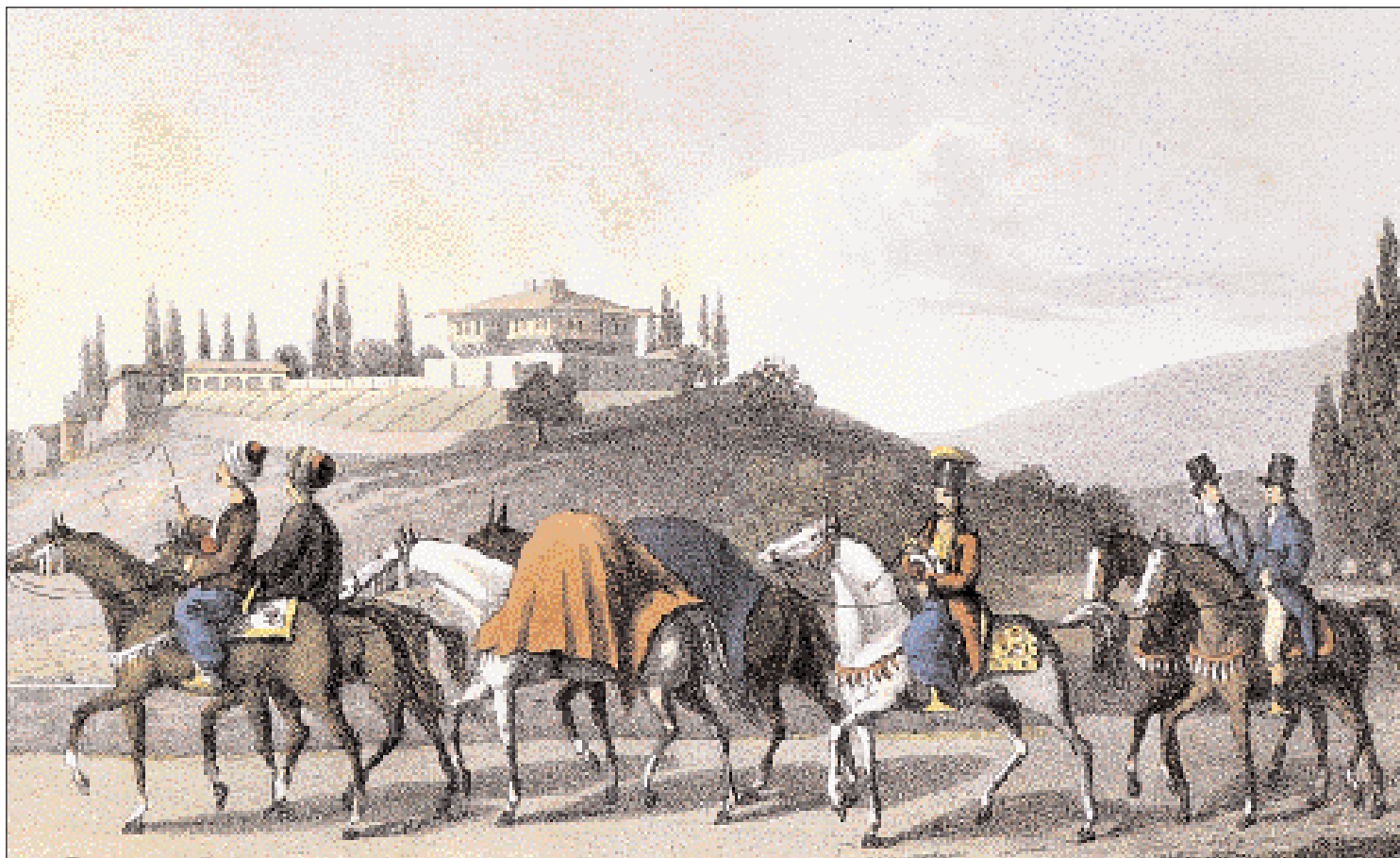
«Είχα ακουμπήσει στα ξάρτια του πλοίου, παρακολουθώντας τα παιχνιδίσματα του νερού καθώς ζωτάνευε μέσα σ' αυτή τη θορυβώδη ευωχία. Εβλεπα τα κύματα, πάνω στα οποία λικνιζόταν το καράβι, τέλος τα νησιά καθώς οι σκιές τους προβάλλονταν στο βάθος του ορίζοντα την ώρα που ο ήλιος πήγαινε να βασιλέψει. Σκεφτόμουν πως αυτή η ίδια θάλασσα είχε δει τις πιο εκλεπτυσμένες γιορτές, είχε συχνά αντηχήσει από τις γλυκύτερες αρμονίες...

Τώρα όλα είναι σιωπηλά. Σπάνια βλέπεις σε τούτο το ερημικό πέλαγος να ασπρίζει ένα ιστίο. “Κανείς θνητός δεν φαίνεται πάνω στα φύκια αυτών των ερημικών ακτών”, έγραψε ο Κάτουλος. Και όμως εγώ με την ποιητική φαντασία των είκοσι χρόνων μου έβλεπα αυτές τις ερημιές να ξαναγεμίζουν με ανθρώπους και σκιρτούσα από χαρά αναλογιζόμενος ότι βρισκόμουν στην καρδιά των Κυκλάδων, ξαναφέροντας στη μνήμη όσα θυμόμουν από τους ποιητές, δίνοντας σε κάθε βράχο τα αρχαία ονόματα. “Εδώ δεν υπάρχει βράχος χωρίς να τον συνοδεύει κάποια φήμη”.

Είναι αναμφισβήτητο πως το ταξίδι στην Ελλάδα στάθηκε πριν από όλα ταξίδι στη μνήμη, ταξίδι στην ιστορία. Chateaubriand, comte de Marcellus, ώριμος άνδρας ο πρώτος, αναγνωρισμένος συγγραφέας, διπλωμάτης και διανοητής, στα πρώτα νεανικά του χρόνια ο δεύτερος, αρχίζοντας τη σταδιοδρομία του στην Ανατολή, ωστόσο παρόμοια σχεδόν είναι τα συναισθήματα που τους εμπνέει η επαφή τους με την κλασική γη.

Αναμφισβήτητο, για το δυτικό διανοούμενο, ταξιδιώτη πραγματικό ή ταξιδιώτη της φαντασίας, το ελληνικό ταξίδι στάθηκε το μακρύ ταξίδι της μνήμης. Μνήμη που ξεδιπλώνεται μέσα στους αιώνες σταθεμώντας κάθε φορά σε διαφορετικό σημείο σύμφωνα με τις συγκυρίες, τα ενδιαφέροντα, τις ενδιαθέτες ροπές, τα κίνητρα ή και τα συμφέροντα. Ο δυτικός ταξιδιώτης, οπωσδήποτε κάποιος απ' αυτούς, θε-

Σημείωση «Επτά Ημερών»: Το μεγαλύτερο μέρος των φωτογραφιών προέρχεται από τη μνημειώδη έκδοση «ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ, χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα» των εκδόσεων ΟΛΚΟΣ.

◀ **Χαρακτηριστικός τρόπος ταξιδιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εγχρωμη χαλκογραφία από το οδοιπορικό «Journal of a Tour in the Levant», του W. Turner, πρεσβευτή της Αγγλίας στην Υψηλή Πύλη, στις αρχές του 19ου αι., ο οποίος έγραφε: «Οι Έλληνες έχουν περισσότερα ελαττώματα από άλλους λαούς. Αλλά αυτά είναι ελαττώματα των σκλάβων. Αν τα ευρωπαϊκά βασίλεια υποστηρίξουν τη χειραφέτηση των Ελλήνων θα έχουν ανυπολόγιστο κέρδος, γιατί οι Έλληνες μέσα σε δύο ή τρεις γενεές θα γίνουν ένα λαμπρό έθνος».**

ωρεί τον εαυτό του κληρονόμο του ελληνικού πνεύματος, όπως το αντιλαμβάνεται στην παγκοσμιότητα του, συμμετόχο. Και προσεγγίζει αυτό τον χώρο με αυτή την αίσθηση αλλά και με την προσωπική του αποσκευή, με τις προσωπικές ζητήσεις του. Κάθε ταξιδιώτης αναγνωρίζει την Ελλάδα του. Αυτίν που εμπνέει τις σκέψεις του, που πλουτίζει τον στοχασμό του. Έτσι, είναι φυσικό, πολλές και διαφορετικές Ελλάδες να αναδύονται μέσα από τα περιηγητικά κείμενα. Όμως, η βασική, η αρχική έννοια της Ελλάδος παραμένει ενιαία, βασισμένη πάντα στην ιστορική μνήμη.

Ήδη από τα τέλη του 17ου αι., οι πολλαπλές, διαφορετικές ή και συγκλίνουσες προσεγγίσεις και ερμηνείες τείνουν προς συνθετότερη θεώρηση αυτού του εξαίσιου – κάποτε εξωτικού για κάποιες δυτικές συνειδήσεις, κόσμου. Γεγονός είναι ότι έως την εποχή που συνθέτουν τις ταξιδιωτικές τους αφηγήσεις ο Thevet, ο Thevenot, οι άλλοι ταξιδιώτες των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας, ίσως ακόμη και ο Spon, το ταξίδι όσο και αν προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, παραμένει συνήθως απλοϊκό αφού η συγγραφή της αφήγησης ικανοποιούσε πρώτιστα προσωπικές επιλογές και προτιμήσεις και την ανάγκη, έμφυτη στον άνθρωπο να μιλήσει για προσωπικές του περιπέτειες. Έτσι, και η αίσθηση που επικρατεί από την ανάγνωση αυτών των πρώιμων αφηγήσεων, είναι ότι έχουν φωτισθεί κάποιες απομονωμένες νησίδες μιας πραγματικότητας που αναδύεται δειλά μέσα από το σκοτεινό ορίζοντα.

Σταδιακά εν τούτοις, ανεπαίσθητα αλλά με σιγουριά, τα πράγματα αλλάζουν καθώς ο δυτικός άνθρωπος αντιμετωπίζει με περισσότερη ευαισθησία και γνώση το παρελθόν, αλλά και το διαφορετικό, το άλλο. Δείγμα χαρακτηριστικό το ταξιδιωτικό χρονικό του Job Spon, από τις πρώτες με επιστημονική θεώρηση αφηγήσεις που έχουν ως αντικείμενο τον ελληνικό χώρο. Το πρώιμο ενδιαφέρον του αρχαιόφιλου Λυωνέζου γιατρού είχε εκδηλωθεί ήδη, στα 1674, όταν εξέδωσε τις «Παρατηρήσεις του Pere Babin», για την πόλη των Αθηνών. Δύο χρόνια αργότερα θα ταξιδέψει στην Ελλάδα, συντροφιά με τον ευπατρίδη George Wheeler. Στη διάρκεια της ελληνικής του περιδιάβασης, ο Spon παρατηρεί και με-

λετά τις αρχαιότητες, συγκροτεί αρχαιολογικές συλλογές, συγχρόνως όμως προσελκύεται από την καθημερινή ζωή και τη σύγχρονη πραγματικότητα. Θέλεται από στοιχεία του ελληνικού βίου και παραθέτει, μαζί με το σημαντικό Γλωσσάρι, στοιχεία δηλωτικά των παραδοσιακών δομών, των ανθρωπίνων συμπεριφορών όπως διαμορφώνονταν σ' αυτή τη μακρινή γωνιά της Ευρώπης.

Τα ακόμη διστακτικά βήματα του Spon ακολουθούν τα, περισσότερο σίγουρα, του συμπατριώτη του Pitton de Tournefort, που περιηγήθηκε την Ελλάδα περίπου είκοσι χρόνια αργότερα. Επιστήμων βοτανολόγος, απεσταλμένος του Λουδοβίκου 14ου με στόχο να μελετήσει την ιστορία, τη γεωγραφία, τις φυσικές επιστήμες μαζί και τις κοινωνικές συνθήκες και τρόπους διοίκησης των περιοχών

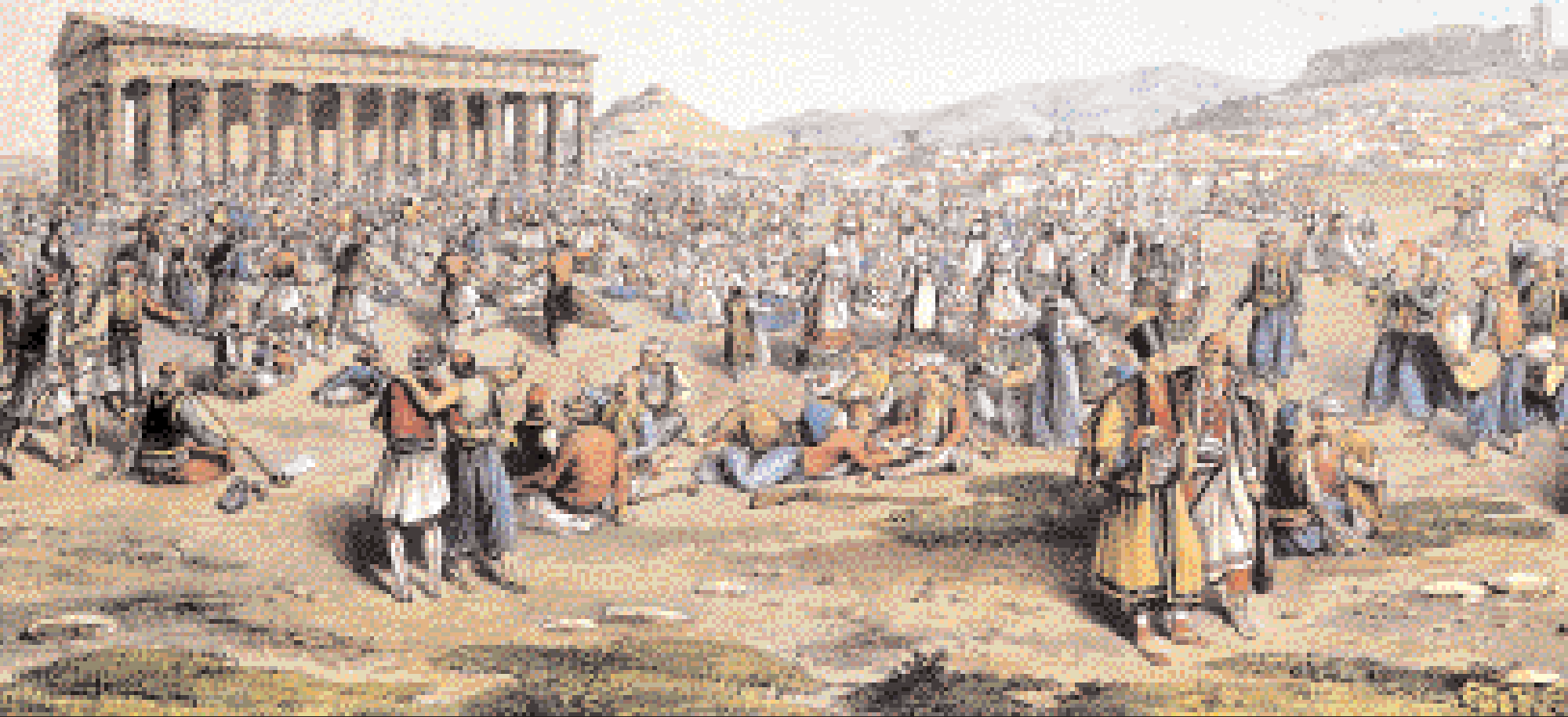
που περιηγήθηκε, ο Tournefort κατέγραψε και επέτυχε να δώσει εναργή εικόνα της φυσιογνωμίας του ελληνικού τοπίου του τέλους του 17ου αι., να δώσει μέσα και από τις εξόχως ενδιαφέρουσες εικαστικές του καταγραφές, ζωντανή και άμεση την ελληνική πραγματικότητα.

Λατρεία, αποτύπωση, λεπλασία

Είναι προφανές πως ήδη από τις αρχές του 18ου αι. το ταξίδι στην καθ' ημάς Ανατολή το επιχειρούν άνθρωποι με πολλά, ποικίλα ενδιαφέροντα. Την ελληνική περιήγηση την επιχειρούν τώρα μελετητές με προοπτική να προσεγγίζουν τον ελληνικό κόσμο ιδίως μέσα από τα μνημεία του. Λόγιοι όπως ο Lucas, ο Sevin, ο abbe Fourmont, μέλη επιστημονικών ακα-

► **Σκηνή από τον τοκετό Ελληνίδας του Αρχιελάγου, στα τέλη του 18ου αι. Εγχρωμοποιημένη χαλκογραφία. Η αρχική δημοσιεύεται στο έργο « Voyage en Grece...» του Sonnini de Manoncourt, με θελκτικές περιγραφές για τη διαδικασία του τοκετού και τη φροντίδα προς τη νεαρή λεχώνα, καθώς ο Γάλλος περιηγητής είχε εισδύσει στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων και περιέγραψε με ακρίβεια τις εκδηλώσεις της.**

δημιών αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις ταξιδιωτών αφιερωμένων στην έρευνα και τη μελέτη, αλλά ενίοτε και στην διαρπαγή ή και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων. Εταιρείες αρχαιολόγων όπως η Society of Dilettanti, οργανώνουν αποστολές στην Ελλάδα με σαφή τώρα την απόφαση, εκτός των άλλων να μεταφέρουν αντικείμενα για τον εμπλουτισμό των αρχαιολογικών συλλογών, ιδιωτικών ή ακόμη αυτών που ανήκουν σε τιτλούχους, σε ηγεμόνες. Το κυνήγι των αρχαιολογικών θησαυρών έχει ήδη αρχίσει. Θα ενταθεί τις επόμενες δεκαετίες όταν πραγματοποιούνται θεαματικές συλλήψεις αρχαίων μνημείων και ανάλογες αποστολές σε δυτικές πρωτεύουσες.

Αν στον Σρον οφείλονται λεπτομερείς περιγραφές της Αθήνας και των μνημείων της, οι Stuart και Revett, νεαροί αρχιτέκτονες απεσταλμένοι, στα μέσα του 18ου αι., της Society of Dilettanti, είναι αυτοί που θα αποτυπώσουν μεθοδικά, τα μνημεία της. Θα ακολουθήσει το ταξίδι του Richard Chandler, απεσταλμένου επίσης της Society of Dilettanti, τον οποίο θα συνοδεύσει ο ένας, από τη δυάδα, ο Nicolas Revett: Μαζί τους και ο ζωγράφος William Pars. Η ομάδα ανεχώρησε από την Αγγλία τον Ιούνιο του 1764. Πέρασε περίπου ένα χρόνο στη Μικρά Ασία προτού διαπεραιωθεί στην Αθήνα, από τη Σμύρνη, τον Αύγουστο του 1765. Επέστρεψε στην Αγγλία τον Νοέμβριο του 1766. Αποτέλεσμα της επίμονης εργασίας τους υπήρξε το λαμπρό λεύκωμα «Ionian Antiquities» (1769). Ακολούθησαν μία έκδοση επιγραφών (1774) και δύο τόμοι περιηγητικής αφήγησης βασισμένης στα προσωπικά ημερολόγια του Chandler. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος του κειμένου είναι αφιερωμένο στον σύγχρονο ελληνισμό. Ο Chandler πιστεύει πράγματι ότι οι νεώτεροι Έλληνες συνιστούν ζωντανή επιβίωση της αρχαιότητας, άξια να προσελκύσει το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών. «Ο ταξιδιώτης, μελετητής της ελληνικής αρχαιότητας, κερδίζει πολλά και ευχάριστα μελετώντας τους κατοίκους της σύγχρονης Αθήνας», σημειώνει στο βιβλίο του Travels in Greece (1776).

Όμως, ήταν το έργο του Guys εκείνο που έδωσε μορφή σε όλες τις διάχυτες διαθέσεις σχετικά με τη σύγχρονη Ελλάδα. Οι «Επιστολές για την Ελλάδα»

(Lettres sur la Grece), αποτέλεσμα κλασικών ονειροπολήσεων αλλά και μακράς ελληνικής εμπειρίας, κατέληξαν να υποστηρίξουν ότι οι σύγχρονοι Έλληνες ήταν πράγματι οι συνεχιστές του αρχαίου πολιτισμού. Το «λογοτεχνικό» ταξίδι του Guys θέρμανε τις φαντασίες: Ο Βολταίρος, η Αικατερίνη της Ρωσίας, ο επίσκοπος της Agde Saint-Simon, ο Villoison, η Mme Chenier, έσπευσαν να εγκωμιάσουν το κείμενό του που πραγματοποίησε τρεις αλληπάλληλες εκδόσεις (1771, 1776, 1783).

Έτσι, ο Guys είναι πράγματι αυτός που πρώτος συνέδεσε κριτικά την αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα, ανοίγοντας συνάμα τον δρόμο στο «φιλολογικό ταξίδι». Οι μεταγενέστερες αφηγήσεις των Στεφανόπολι, του Savary, του Le Chavalier, ακόμη και του Choiseul-Gouffier, εγγράφονται εν μέρει στο κριτικό και συγκριτικό σύστημα που εισήγαγε ο Guys αυτός ο λόγιος, έμπορος ταξιδιωτής.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτές τις προοπτικές, είναι προφανές ότι, αν ο Choiseul-Gouffier, είχε έρθει στον κόσμο μερικές δεκαετίες νωρίτερα, θα κατασίγαζε ενδεχομένως το πάθος του για την ελληνική αρχαιότητα κλεισμένος στο γραφείο του, σκύβοντας στα βιβλία του, συζητώντας με τους δασκάλους του, μελετώντας τις βασιλικές συλλογές. Το γεγονός όμως ότι γεννήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα (1752) και μεγάλωσε μέσα σε κλίμα ευφορίας των κλασικών σπουδών, σε περιβάλλον που ευνοούσε τη γνώριμία του αρχαίου κόσμου όχι μόνο με τη μεσολάβηση των κειμένων αλλά και με την επί τόπου παρουσία, στάθηκε αποφασιστικό για την τροπή και την έκταση που πήραν τα αρχαιολογικά του ενδιαφέροντα. Εχοντας οδηγό και διδάσκαλο στις αρχαιολογικές του αναζητήσεις τον abbe Jean Jacques Barthelemy, σεβαστό και τιμημένο αρχαιολόγο ο οποίος ε γνώρισε το αρχαίο κάλλος μέσα από τα αρχαία μνημεία της Ιταλίας, θα θελήσει ακολουθώντας την κλίση του να επικοινωνήσει με τον αρχαίο κόσμο στην ίδια την πηγή του, στην Ελλάδα.

Η τρίτομη έκδοση του μνημειώδους έργου του, Voyage Pittoresque de la Grece (1782, 1809, 1822) αποτελεί έναν αφάνταστο πλούτο αρχαιολογικών πληροφοριών και συνάμα μια μοναδική συλλογή εικαστικού υλικού. Στο κείμενο παρεμβάλλονται εντυπώσεις, πληροφορίες για τον σύγχρονο βίο. Ερεθι-

▲ **Πανηγύρι στην Αθήνα. Ακοναίτινα από την έκδοση «Views in Greece» του E. Dodwell, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα τα έτη 1801, 1805, 1806. «Οι Έλληνες είναι έξυπνοι, ευγενείς και φιλόξενοι, αλλά και εύπιστοι, προληπτικοί και απαίδευτοι. Αγαπούν την πατρίδα, αλλά αγνοούν την ιστορία της». Αντί έγραφε ο Dodwell, απογοητευμένος από τη σύγχρονή του Αθήνα, την οποία συνέκρινε με την αρχαία, Λίτσης του παρελθόντος της, όπως δείχνει ο αποτροπιασμός του για τη σκέλευση του Παρθενώνα από τον Ελγιν.**

σματα όσα είχε προκαλέσει η άμεση επαφή με την ελληνική πραγματικότητα παρακινούν τον συγγραφέα να διατυπώσει σκέψεις και ευχές για τις τύχες του ελληνισμού.

«...μην παραλείπετε κανένα μέσον, αγαπητέ μου Fauvel, να λεπτατήσετε από την Αθήνα και την περιοχή της, ό,τι μπορεί να λεπτατηθεί». Όταν έγραφε την επιστολή του, τον Φεβρουάριο του 1789, από την Κωνσταντινούπολη στον Fauvel στην Αθήνα, ο Choiseul ήταν ήδη πρέσβης της χώρας του στην Υψηλή Πύλη. Τη φράση του άνετα θα την χαρακτηρίζαμε κυνική με την καθιερωμένη σήμερα αντίληψη στα θέματα όσα σχετίζονται με το μείζον πρόβλημα της «αρχαιοκαπηλίας». Με τα δεδομένα της εποχής που διατυπώθηκε θα χαρακτηριζόταν ενδεχομένως «ρεαλιστική» εφόσον βρισκόμαστε στο μεταίχμιο των αλλαγών, όσες προσδιόρισαν τα κίνητρα και τους στόχους πολλών από τους αρχαιόφιλους επισκέπτες της Ελλάδος, ιδίως όσοι την επισκέπτονταν με επίσημη αποστολή.

Σε αυτά τα χρόνια εντείνεται ο ανταγωνισμός που δεν περιορίζεται ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες, προκειμένου να επιτύχουν παραχωρήσεις από τις κατά τόπους εξουσίες και να αποκτήσουν το δικαίωμα διαρπαγής αρχαιοτήτων, αλλά και μεταξύ χωρών. Είναι άλλωστε γνωστός ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον Choiseul και τον Elgin, εκπροσώπους της Γαλλίας και της Αγγλίας που προσπαθούν με κάθε τρό-

πο να αποκτήσουν το περίφημο φιρμάνι. Νικητής, θλιβερός στη διεκδίκηση, ο Ελγιν.

Επιστημονικά ταξίδια

Με τους Γάλλους ταξιδιώτες Sonnini de Manoncourt, μαθητή του Buffon, τον γιατρό G. A. Olivier, τον πρόξενο Felix de Beaujour, τον Σικελό Scrofani, το ταξίδι και συνακόλουθα το περιηγητικό κείμενο αποδεσμεύεται σταδιακά από την ελληνική αρχαιότητα. Μελετητές της οικονομίας, της κοινωνίας, των θεσμών, στρέφουν το ενδιαφέρον και τις

ζητήσεις τους προς τα στοιχεία που συνθέτανε τη ζωντανή πραγματικότητα. Τον ίδιο καιρό και στο ίδιο κλίμα καταγράφονται δυο καθαρώς επιστημονικά ταξίδια, του φυσιοδίφη L. Spallanzani και τους βοτανολόγου J. Sibthorp. Ο τελευταίος, καταπονημένος από τις κακουχίες του ταξιδιού, πέθανε έξι μήνες μετά την επιστροφή του στην Αγγλία, σε ηλικία 38 ετών και πριν προφθάσει να ολοκληρώσει την έκδοση του εξαιρετού, μνημειώδους έργου του, «Flora Graeca».

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως οι συνθήκες του ταξιδιού προς την Ανατολή και, φυσικά, προς την

Ελλάδα, τη νησιωτική αλλά και την ενδοχώρα, δεν ήταν εύκολες. Μεγάλο μέρος των μετακινήσεων γινόταν με πλεούμενα, εξαρτημένα από τις καιρικές συνθήκες, σε μεγάλο βαθμό. Δεν είναι λίγες οι αφηγήσεις περιηγητών σχετικές με τρικυμίες, ανέμους δυνατούς, χαρακτηριστικούς του ελληνικού αρχιπελάγους, με επίμονες άπνοιες ή αντίθετους ανέμους που ταλαιπωρούσαν τους επιβάτες, δυσχεραίνοντας την είσοδο στα λιμάνια. Στην Ξηρά, πάλι, οι μετακινήσεις παρουσίαζαν ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες: δρόμοι κακοί αν όχι ανύπαρκτοι, τα καταλύματα πανάθλια, βρωμερά χάνια, η διατροφή λιτή και συχνά ευκαιριακή. Χρειαζόταν πράγματι νεανική ορμή, πάθος και επίμονη αφοσίωση στον σκοπό του ταξιδιού, για όποιον αποφάσιζε να το επιχειρήσει.

◀ *Χάνι στην Κόρινθο. Χαρακτηριστική εικόνα εποχής, δοσμένη με αρκετό ρομαντισμό, που δεν ανταποκρίνεται μάλλον στις προσφερόμενες από τα καταλύματα ανάσεις. Οι δυσκολίες των ταξιδιωτών και, όπως το θέλει το θέμα μας, των περιηγητών δεν σταματούν εδώ. Επρεπε να είναι οπλισμένοι με νεανική ορμή, πάθος και αφοσίωση στο σκοπό του ταξιδιού για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες του. Λόγω κακών ή ανύπαρκτων δρόμων, λιτής ή ευκαιριακής διατροφής κ.ά. (Διηγογραφία σε σχέδιο του O.M. von Stackelberg).*

Ελληνικός βίος

Καθώς έμπαινε ο καινούργιος, ο 19ος αι., διαμορφώνεται και ένα νέο είδος ταξιδιωτή, που ενδιαφέρεται αποκλειστικά σχεδόν στην παρατήρηση των ελληνικών πραγμάτων. Θα τον αποκαλούσα πρώιμο «νεοελληνιστή», μείγμα τοπογράφου, εθνολόγου, κοινωνιολόγου, φιλόλογου, ιστορικού. Κυριότεροι εκπρόσωποι του είδους οι Βρετανοί Sir William Gell και William Martin Leake, και ο Γάλλος Francois PHL Rouqueville.

Αυτοί οι νεώτεροι λόγιοι επισκέπτονται επί σειρά ετών την Ελλάδα και μελετούν συστηματικά το σύνολο του ελληνικού βίου, τις σύγχρονες ελληνικές πραγματικότητες, στην ιστορική αλλά και τη γεωγραφική τους διάσταση. Πολλοί από αυτούς γνωρίζουν τη νέα ελληνική γλώσσα, κάποι-οι ασχολούνται και με το Βυζάντιο, ενώ συνθέτουν εκτενείς, πολύτιμες ανακλήσεις στις οποίες στοχεύουν να καλύπτουν πλευρές του ελληνικού βίου. Εκπρόσωπος ση-

► Το Ωδείο Ηρώδων του Αιτικού του Διονυσιακού Θεάτρου. Σε πρώτο πλάνο ξένος περιηγητής σχεδιάζει το μνημείο. Χαλκογραφία από το έργο «Αρχαιότητες της Αθήνας...», των αρχιτεκτόνων J. Stuart και N. Revett, οι οποίοι αποτύπωσαν μεθοδικά τα μνημεία της Αθήνας όπου ταξίδεψαν ως απεσταλμένοι της εταιρείας αρχαιοφίλων Society of Dilettanti, στα μέσα του 18ου αι.

◀ Σαλόνη αρχόντισσας. Από τις λιθογραφίες με χαρακτηριστικές σκηνές από τη ζωή των Ελλήνων, που σχεδίασε επί τόπου ο O.M. von Stackelberg, κατά την παραμονή του στην Ελλάδα (1810-13).

μαντικός ο Leake, ενώ ο Rouqueville εμπλούτισε την περιηγητική φιλολογία με αξιομνημόνευτο έργο. Συνδυασμός περιηγητικής αφήγησης, γεωγραφίας και ιστορίας, τα βιβλία του υπήρξαν καρπός όχι μιας εφήμερης περιηγήσης στον χώρο και τον χρόνο, αλλά μιας διαρκούς συνάφειας με τον λαό και τον τόπο αφού η σχέση του Γάλλου ιατρού, πρόξενου της Γαλλίας στην αυλή του Αλή Πασά, με την Ελλάδα κράτησε για τρεις τουλάχιστον δεκαετίες.

Χρειάζεται εδώ να υπενθυμίσουμε πως σε τούτα τα χρόνια ο ελληνικός βίος διαμορφώνεται με διαφορετικούς πλέον ρυθμούς κατά περιοχές ανάλογα με τις διαφορετικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιώνουν, εργάζονται και δημιουργούν οι Έλληνες. Και τούτο διότι άλλοι απ' αυτούς ζουν κάτω από την ξένη κυριαρχία, η οποία όμως είναι φανερό πως έβαινε προς το τέλος της, άλλοι σε ημιαυτόνομα καθεστώτα, όπως στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, ενώ άλλοι βρίσκονται εγκαταστημένοι σε ξένα κέντρα, έξω από τον ελληνικό χώρο, όπου διαβιούν σε ισχυρές οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, ελληνικές κοινότητες. Στοιχεία που συνθέτουν μια κοινωνία διάσπαρτη, με πολλαπλές εκφράσεις, που ανέπτυξε μια αξιοθαύμαστη ποικιλία δομών, θεσμών και δραστηριοτήτων και η οποία καλλιεργώντας κοινά ελληνικά χαρακτηριστικά έτεινε εντέλει προς την κοινότητα στόχων, ο σημαντικότερος των οποίων απέβλεπε στη χειραφέτηση του έθνους και την ανεξαρτησία. Οι περιηγητές των δυο τελευταίων δεκαετιών της οθωμανικής κυριαρχίας θα καταγράψουν λεπτομερώς τις γοργές διαδικασίες όσες συντελούσαν στην ανασύνταξη της ελληνικής κοινωνίας.

Δυνατότητες προσέγγισης

«Προς την αρχαιότητα» όριζε στόχο του ελληνικού ταξιδιού του ο Flaubert, στα μέσα του 19ου αιώνα. Όμως, καθώς διατρέχουμε το κείμενό του έχουμε ολοένα και περισσότερο την εντύπωση πως όταν ξεκινούσε από το λιμάνι της Μασσαλίας, τον Οκτώβριο του 1849, τον διαπερνούσε έντονη η επιθυμία,

μακριά από προαποφασισμένους στόχους, να γευθεί την απόλαυση του ταξιδιού, να αφεθεί στη ρέμβη, να ενδώσει στη μαγεία που θα του προκαλούσε η επαφή, η προσοικειώση με τον άλλο ή με το άλλο.

Σίγουρα παραμένει υποκειμενική η θέαση του κόσμου τον οποίο επιχειρούμε να προσεγγίζουμε μέσα από κείμενα τέτοιας λογής. Ιδίως αφού ανάμεσα στην πρώτη επαφή του ταξιδιώτη με τον χώρο-κόσμο που αποτελούν τα σημεία αναφοράς και έως την αποτύπωση στο χαρτί των εντυπώσεων, αντιδράσεων συναισθημάτων ή και λογικών διεργασιών που προκάλεσε η επαφή με τις καινούργιες πραγματικότητες, παρεμβάλλεται συνήθως ένα διάστημα χρόνου μέσα στο οποίο συντελούνται άλλες επεξεργασίες που σίγουρα επηρεάζουν, για να μην πούμε μπορεί να αλλοιώνουν αισθητά, πολλούς από τους πρώτους κραδασμούς.

Μέσα από αυτές, την κατά τεκμήριο τουλάχιστον αυθεντική αλλά και διαμορφωμένη, αν όχι αλλοιωμένη εν πολλοίς εικόνα, καλείται ο αναγνώστης των περιηγητικών κειμένων να προσοικειώνεται μακρινές του πραγματικότητες, να αναγνωρίζει τη μορφή του άλλου, να διαμορφώνει την προσωπική του άποψη. Όμως, οι επιφυλάξεις, όσες εκφράζονται κατά καιρούς, ή μάλλον όσες έχουν εκφρασθεί κατά καιρούς, σχετικά με την εγκυρότητα ενίων καταγραφών, δεν μπορεί να επενεργούν ανασταλτικά, να περιορίζουν ή να μειώνουν την αξία και τη σημασία τους. Και τούτο διότι η έκταση και ο πλούτος, η ποικιλία και η ιδιαιτερότητά τους, παρέχουν άπειρες δυνατότητες ώστε ο αναγνώστης, όποιος αναγνώστης, να προσεγγίζει αυτό το υλικό με μέτρα σύγκρισης και, ενδεχομένως, ελέγχου.

Στα ουσιαστικά συμπληρώματα της ταξιδιωτικής περιπέτειας ανήκει το πλούσιο εικαστικό υλικό που συχνά συνοδεύει τα περιηγητικά κείμενα και αποτελεί έναν ανυπέβλητο θησαυρό απεικονίσεων του ελληνικού βίου, δημόσιου και ιδιωτικού, του ελληνικού τοπίου, σε μια μακρά και αρκετά συσκοτισμένη περίοδο της ιστορίας του νέου ελληνισμού.

Αν σε όσα ήδη αναφέρθηκαν προσθέσουμε μian

άλλη, ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα διάσταση των ταξιδιωτικών καταγραφών, το καθαρά «λογοτεχνικό» κείμενο που ξεκινώντας ουσιαστικά από το ερέθισμα του συγκεκριμένου ταξιδιού το μετουσιώνει σε κείμενο σφραγισμένο από την ευαισθησία, τη φαντασία, τη δυνατότητα του συντάκτη να προχωρεί πέρα από το σημερινό και το πρόσκαιρο, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο πνευματικό, παράγωγο του περιηγητισμού και αυτό, της έντονης ανάγκης και επιθυμίας του ανθρώπου για μετακίνηση αλλά και της εξίσου έντονης διάθεσης να συνταιριάζεται η πραγματικότητα με τη φαντασία, η ρέμβη και το όνειρο με την καθημερινότητα, σε μια αξεπέραστη, συχνά μαγευτική δοσολογία. Εξέχοντες εκπρόσωποι του λογοτεχνικού ταξιδιού, όπου το ταξίδι γίνεται «λόγος» που διέπεται από τους κανόνες της τέχνης, στάθηκαν πολλοί και γνωστοί.

«Αναζητητές εικόνων και προσκυνητές» ο Λαμαρτίνος και ο Σατομπριάν, είναι οι κατεξοχήν εκπρόσωποι του ταξιδιώτη τον οποίο εξέθρεψε ο ρομαντισμός του 19ου αι.

«Είχα εξαντλήσει αυτά τα λίγα θεϊκά λόγια που απευθύνει η ευρωπαϊκή μας γη στον άνθρωπο. Διψούσα να ακούσω άλλα, σε ακτές περισσότερο νηπρές και φωτεινές. Η φαντασία μου ήταν ερωτευμένη με τη θάλασσα, με τις ερήμους, με τα βουνά, με τα ήθη και με τα χνάρια του Θεού στην Ανατολή. Σ' όλη μου τη ζωή η Ανατολή ήταν το όνειρο των σκοτεινών μου ημερών με τις ομίχλες του φθινοπώρου και του χειμώνα της κοιλάδας όπου γεννήθηκα. Το σώμα μου, όπως και η ψυχή μου, είναι παιδί του ήλιου. Έχει ανάγκη από φως».

Τα λόγια του Λαμαρτίνου, κλείνουν σίγουρα ακέριο το νόημα του ταξιδιού, όπως το προϊδεάζεται ο άνθρωπος της φαντασίας, ο λογοτέχνης, ο ποιητής. Τοπίο φυσικό και ανθρώπινο συμπλέκονται αξεδιάλυτα μέσα του και προσδιορίζουν τις ανάγκες, βαθιά ανθρώπινες της μετακίνησης και συγχρόνως της μετουσίωσης του ταξιδιού σε κείμενο, όπου συμπλέκονται αξεδιάλυτα τα όρια της πραγματικότητας και της φαντασίας. ❧

Όροι και όρια του

Του **ΓΙΩΡΓΟΥ ΤΟΛΙΑ**

Ερευνητή ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΤΟ ΤΑΞΪΔΙ, ΓΡΑΦΟΥΝ ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ λεξικά, αποτελεί έμπνευση για μια μορφή έκφρασης, η οποία επισμαίνει τις εξελίξεις, τόσο στο χώρο της πραγματικότητας, όσο και σε εκείνον των φαντασιακών προβολών μιας συγκεκριμένης εποχής. Η περιήγηση, πίσω από τις όψεις της πραγματικότητας που περιγράφει, αντανακλά κάποιες μορφές από την εκάστοτε κυρίαρχη κοσμοαντίληψη.

Θα ορίζαμε συνοπτικά ως περιηγητική γραμματεία το σύνολο των γραπτών κειμένων τα οποία απορρέουν (ή διατείνονται πως απορρέουν) από μια άμεση εμπειρία με το χώρο. Τα κείμενα αυτά δεν υπόκεινται σε τυπολογικούς περιορισμούς. Συνήθως έχουν τη μορφή της ταξιδιωτικής αφήγησης αλλά μπορεί θαυμάσια να έχουν τη μορφή του απομνημονεύματος, της πραγματείας επί ειδικού θέματος, της ανταπόκρισης. Ο περί την Ελλάδα περιηγητισμός απαρτίζεται έτσι από ένα πλούσιο σε ποικιλία και αριθμό σώμα κειμένων. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Γεννάδιος μόνον συγκέντρωσε πάνω από 5.000 τίτλους περιγραφών, ταξιδιωτικών αφηγήσεων και άλλων συναφών κειμένων γεωγραφικού, αρχαιολο-

γικού και δημοσιολογικού χαρακτήρα. Το σώμα της περιηγητικής γραμματείας που αφορά και την Ελλάδα, καλύπτει το διάστημα των έξι τελευταίων αιώνων και περιλαμβάνει κείμενα από τον ετερόκλητο κόσμο που αναζητήσε μια εμπειρία της ελληνικής πραγματικότητας: προσκυνητές για τους Αγίους Τόπους, έμποροι με βαθιά αίσθηση των ισορροπιών, μεθοδικοί στρατιωτικοί, αρχαιοφίλοι και κυνηγοί αρχαιοτήτων, πολιτικοί αναλυτές, δημοσιολόγοι, λογοτέχνες, καλλιτέχνες και διπλωμάτες. Κοντά σε αυτούς ο πολυπρόσωπος και ανήσυχος κόσμος των επαγγελματιών της περιπλάνησης: ναυτικοί, ιεραπόστολοι και τυχοδιώκτες, μυστικοί απεσταλμένοι και φυγάδες, αργόσχολοι και τουρίστες.

Γύρω από το πλούσιο και πολύπλευρο αυτό υλικό, σημειώθηκε μια αξιόλογη στροφή των Ελλήνων αλλά και άλλων Βαλκάνιων μελετητών, στροφή η οποία φάνηκε να παίρνει σημαντικές διαστάσεις. Τα κείμενα αντιμετωπίστηκαν ως μία ανεξάντλητη και

μοναδική σε πλούτο πηγή κάθε λογής πληροφοριών για την ιστορία των λαών του βαλκανικού χώρου, κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας και τα πρώτα χρόνια των ελευθέρων εθνικών βίων στην περιοχή.

Ιστορικοί όλων των κλάδων της γνώσης, άνοιξαν το νέο αυτό κουτί της Πανδώρας και αντλούσαν αδιακρίτως στοιχεία, τα περισσότερα από τα οποία δύσκολα επιβεβαιώνονται βάσει άλλων πηγών. Η τεκμηριωτική ιστορική αξία της περιηγητικής γραμματείας ενισχυόταν, αν δεν επιβαλλόταν, από την ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση ότι οι πάγιες πηγές της ιστοριογραφίας,

στην ελληνική περίπτωση ήταν πενιχρές, ανεπαρκείς ή και ανύπαρκτες.

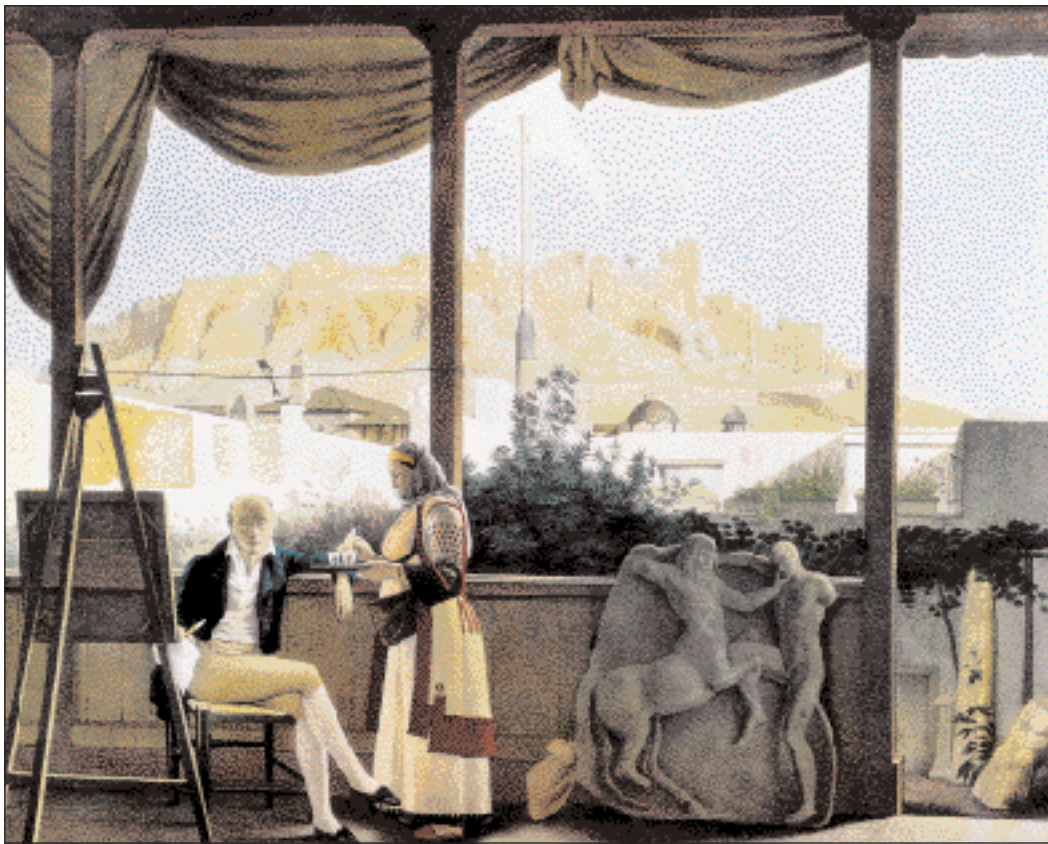
Όρια και όροι

Εντούτοις η συστηματικότερη αυτή μελέτη των περιηγητικών κειμένων καταδεικνύει καθαρά τα όρια του περιηγητισμού. Από τη μια μεριά φωτίζεται ο ιστορικός χώρος των περιηγητών. Ένας γλαφυρός, εμπειρικός και αφηγηματικός κόσμος, που εξελίσσε-

*Κάτω από την ιστορική
αμφίεση, οι περιηγητι-
κές αφηγήσεις κρύβουν
την οικονομική διά-
σταση του πολιτισμού*

Περιηγητισμού

◀ Η Αλή Πασάς στη Λίμνη των Ιωαννίνων από τον Louis Dupre. Η εικόνα τον παράφορο και πρωτόγονο τύραννο που φιλοτέχνησαν γι' αυτόν ο Βύρωνας, ο Rouqueville και άλλοι περιηγητές είναι εκείνη που υπερίσχυσε, μολονότι ο Αλή Πασάς ήταν μία σύνθετη προσωπικότητα με εκλεπτυσμένο πολιτικό αισθητήριο και διεθνή ακτινοβολία.

ται στους αργούς ρυθμούς των μετακινήσεων, άμεσος και ανθρώπινος, συντεθειμένος στα μέτρα του προσωπικού λόγου, της παρατήρησης, της αυτοψίας. Η περιηγητική γραμματεία αναδύεται ως μία διαρκής αφήγηση σε διαρκή προσπάθεια νομιμοποίησης. Μία σύνθετη αφήγηση με εσωτερική αλληλουχία, ένα στέρεο πλέγμα αλληλοεξαρτήσεων και εσωτερικών αναφορών, διαρθρωμένο γύρω από διαδοχικές και επανειλημμένες προσεγγίσεις, μια διαστρωμάτωση διαδοχικών ερμηνειών της πραγματικότητας.

Η τεκμηριωτική αξία της περιηγητικής γραμματείας έχει και μίαν άλλη, περισσότερο υπόγεια, λειτουργία. Οι περιηγητές, θεωρούμενοι ως «αυτόπτες μάρτυρες» τόσο από τους συγχρόνους τους όσο και από τους μεταγενεστέρους, χρεώνονται σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση και, ιδίως, για την παγίωση ορισμένων κοινών τόπων και άλλων καταστάσεων οι οποίες παραμένουν βαθιά ριζωμένες στις συνειδή-

σεις. Αυτό ακριβώς αποτελεί μία από τις σκοτεινότερες και παλαιότερες εμπλοκές του περιηγητισμού στην ιστοριογραφική διαδικασία.

Η σύγχρονη αφήγηση της ιστορίας προσκρούει στην υποκειμενικότητα των περιηγητών, στην επαναλαμβανόμενη, κοινοτοπία των παρατηρήσεών τους, ενώ η προσεκτικότερη μελέτη τους φέρνει στο φως επαναλήψεις, πλήθος δανείων και συνταγών, άγνοιες, εσφαλμένες εκτιμήσεις και προκαταλήψεις, που αλλοιώνουν συχνά την εικόνα του παρελθόντος. Επιπλέον, το πεδίο της ιστορίας έχει μεγάλες κλίμακες και μακρές διάρκειες ενώ η περιηγητική παρατήρηση είναι εξαρτημένη από το συγκεκριμένο χρόνο και τον περιορισμένο χώρο στους οποίους αναφέρεται. Το ζήτημα των διαφορετικών μεγεθών που υπεισέρχεται εδώ είναι μείζον και επιβάλλει το χειρισμό των περιηγητικών μαρτυριών σε διαχρονικά σύνολα. Η προϋπόθεση αυτή αποτελεί βασικό όρο ώστε ο περιηγητισμός να αποδεσμευτεί από την

εξυπηρέτηση της ιστοριογραφίας, και να αποτελέσει ίδιο ερευνητικό πεδίο. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν μειώνουν διόλου την αξία των περιηγητικών κειμένων. Αντιθέτως μια απαλλαγή του περιηγητισμού από το ρόλο του τεκμηρίου, θα άφηνε το πεδίο ανοιχτό για την ορθή και κριτική αξιολόγηση του είδους. Αυτός είναι ένας απαραίτητος όρος ώστε να πάψουμε να αναζητούμε στις προσεγγίσεις των περιηγητών αποκλειστικά την εικόνα του παρελθόντος. Οι περιηγητικές αφηγήσεις καθρεφτίζουν τελικά έναν φανταστικό χώρο, έναν χώρο προβολών και συγκριτισμού, ο οποίος υπόκειται σε δικούς του, διαφορετικούς κώδικες.

Η διαπίστωση αυτή δεν μειώνει την αξία της αυτοψίας. Στις εμπειρικές προσεγγίσεις των περιηγητών μπορεί να αναζητηθεί το παρελθόν της επιστημονικής σκέψης και ιδιαίτερα οι απαρχές των περισσότερων επιστημών της παρατήρησης, όπως της γεωγραφίας, της φυσικής ιστορίας, της εθνομολογίας, της ανθρωπολογίας, της κοινωνιολογίας, καθώς και της μετάβασης λογικών ζητήσεων προς θετικότερες κατευθύνσεις, όπως η γεωγραφία και η αρχαιολογία. Πράγματι, στη δεξαμενή της εμπειρικής γνώσης, την οποία σταδιακά διαμόρφωσαν οι επί τόπου αυτοψίες, σε αυτήν την προεπιστημονική διάθεση, βρίσκουν τις ρίζες τους οι κριτικές συστηματοποιήσεις που έθεσαν τις βάσεις των κοινωνικών επιστημών.

Φορείς επικοινωνίας και ανταλλαγής

Οι περιηγητές τέλος, και εδώ ίσως έγκειται η σημαντικότερη συνδρομή του είδους, είναι οι παλαιότεροι εκπρόσωποι και φορείς της επικοινωνίας και της ανταλλαγής. Φορείς και πρέσβεις του πολιτισμού και των αξιών του σε ξένα μέρη, και ταυτόχρονα φορείς πληροφόρησης των συγχρόνων τους για τις διαφορετικές εξελίξεις του πολιτισμού. Ανήκουν τόσο στον χώρο από τον οποίο προέρχονται, όσο και στους χώρους τους οποίους επιχειρήσαν να κατανοήσουν. Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα συνέδεσαν, άλλος λίγο κι άλλος πολύ, την τύχη και το όνομά τους με τον ελληνικό χώρο. Άλλοι έζησαν εδώ λίγες από τις πλέον καθοριστικές στιγμές της ζωής τους, άλλοι ξόδεψαν εδώ πολύτιμα χρόνια, ενώ άλλοι δεν μπόρεσαν να επιστρέψουν ποτέ.

Σε μια εποχή σαν τη σημερινή, όπου αρκετά σημεία δείχνουν πως αλλάζουν πλέον πολλά στις εθνικές ιστορικές προσεγγίσεις, οι παλαιοί αυτοί οικείοι της ανταλλαγής, μοιάζουν να αποκτούν μια νέα επικαιρότητα. Οι περιηγητές μπορεί να αποτελέσουν έτσι μία από τις πηγές μίας άλλης ιστορίας, καθώς είναι οι γέφυρες που συνδέουν τους πολιτισμούς μεταξύ τους. Τα κείμενά τους συγκροτούν ένα πυκνό δίκτυο αμοιβαίων εξαρτήσεων και ανταποκρίσεων, μέσα στο οποίο κρίνονται και αντιπαραβάλλονται τα όσα κομίζουν οι περιηγητές, τα όσα αναζητούν και τα όσα συναντούν. Το μοναδικό αυτό πλέγμα πολιτισμικών διηθήσεων λειτουργεί τελικά πέραν των τοπικών ή και των εθνικών συνθηκών και αποτελεί το παρελθόν μιας οικουμενικότητας, οι διαστάσεις της οποίας, ίσως χρειασθεί σύντομα να προσδιοριστούν. ✎

▲ Αρχαία ερείπια από το ναό του Θουρικού Αιπικής. Η χαλκογραφία απεικονίζει τη διενέργεια ανασκαφών και την προσπάθεια μεταφοράς των αρχαιοτήτων σε πλοία των ξένων επισκεπτών. Σχέδιο του Γάλλου αρχιτέκτονα J.D. Le Roy που ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1754.

Προς την εθνική αυτογνωσία

Της ΛΟΥΚΙΑΣ ΔΡΟΥΛΙΑ

Ιστορικού δ. φ.

ΠΩΣ ΕΪΔΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ τον εαυτό τους μέσα από το βλέμμα των περιηγητών και πώς και σε ποιο βαθμό αυτό συντέλεσε στον αυτοπροσδιορισμό τους και στην επιτάχυνση της εθνικής τους αυτοσυνειδησίας, είναι ερωτήματα, η απάντηση των οποίων μπορεί να ανι-

χνευθεί και μέσα από τα περιηγητικά κείμενα. Φυσικά, το καθρέφτισμα αυτό δεν ήταν ο μόνος συντελεστικός παράγοντας· ήταν όμως σημαντικός. Αν αναλογιστούμε μάλιστα ότι το βλέμμα των ξένων περιηγητών, μετά την επαφή τους με την ελληνική γη, συνέβαλε αποφασιστικά και στη διαμόρφωση της αυτοσυνειδησίας των ιδίων, τότε ίσως καταλάβουμε καλύτερα πώς λειτούργησε και διαμορφώθηκε η ελληνική εθνική αυτοσυνειδη-

σία. Πώς, δηλαδή, προσδιορίζεται σε μια νέα βάση η όλη υπόσταση του κοινωνικού συνόλου, πώς ταυτίζεται στη συνέχεια, ολοένα περισσότερο, στις συνειδήσεις η διασύνδεση με το αρχαίο παρελθόν και πώς, τελικά, στα χρόνια του Αγώνα, οι Έλληνες επιδιώκουν να οργανώσουν ένα κράτος ευρωπαϊκό, διεκδικώντας ταυτόχρονα μια ισότιμη θέση ανάμεσα στους άλλους ευρωπαϊκούς λαούς. Οι αγωνιστές του 1821 απαρνούνται τότε την

Ο αυτοπροσδιορισμός των Ελλήνων μέσα από τα ξενόγλωσσα περιηγητικά κείμενα

▼ Αρχαία ερείπια στο δρόμο προς τη Σπάρτη. Το ενδιαφέρον των περιηγητών για τις αρχαιότητες οντέλεσε στη διαμόρφωση της εθνικής αυτογνωσίας των Ελλήνων, προϊδέάζοντάς τους για τη σημασία των αρχαίων λειψάνων που βρίσκονταν στον τόπο τους. Χαλκογραφία από σχέδιο του J. D. Le Roy.

σμό με τα λείψανα της αρχαιότητας, του ξυπνούσαν την περιέργεια, τροφοδοτούσαν τη φαντασία του και με τον καιρό τον προΐδεασαν για τη σημασία των αρχαίων λειψάνων που βρίσκονταν στον τόπο του.

Ο Ρήγας Βελεστινλής και ο κύκλος των συνεργατών του, από νωρίς κατανόησαν την αξία της περιηγητικής φι-

λολογίας όπου συγκεντρώνονταν πληροφορίες για τη γνωριμία με την προγονική γη και για την προσπάθεια αναγνώρισης, στα ήθη και έθιμα των νεό-

τερων Ελλήνων, στοιχείων που θα πρόσφεραν μια καλύτερη γνώση της αρχαιότητας. Και δεν κρύβουν την εκτίμησή τους για τους αρχαιολάτρες Ευρωπαίους. «Περίεργοι περιηγηταί,» θα σημειώσει στον Πρόλογο της ελληνικής μετάφρασης του πολυδιαβασμένου μυθιστορήματος *Περιήγησις του Νέου Ανακάρσιδος* του αββά Barthelémy ο Γεώργιος Σακελλαρίου, «καταφρονούντες τας δυσκολίας των μακρυνών οδοιποριών, περιοδεύουσιν ακαταπαύστως τους περιφήμους της Ελλάδος τόπους, και βλέπουν με μίαν ανέκφραστον αίσθησιν χαράς –συγκεκριμένης όμως με λύπην– τας πολιτείας όπου προήγαγον λαμπρούς άνδρας, των οποίων η μνήμη μένει δι' όλων των αιώνων αθάνατος, τας πεδιάδας...» κ.λπ.

Σύληψη αρχαιοτήτων

Το έδαφος γίνεται ολόένα και πιο πρόσφορο: οι ψηφίδες που το συνθέτουν πληθαίνουν και φανερώνουν τα διαδοχικά βήματα του νεοελληνικού αυ-

τοπροσδιορισμού. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η στάση των Ελλήνων απέναντι στους ξένους δεν είναι πάντα ευνοϊκή. Αλλάζει όταν αρχίζει να ωριμάζει η αυτοσυνειδησία τους και αντιμετωπίζεται πια με κριτικό μάτι η σύληψη της πατρογονικής κληρονομιάς. Είναι τότε, στον αρχόμενο 19ο αι., όταν οι караβοκυραίοι επιλέγουν αρχαία ονόματα για τα πλοία τους, τότε που οι γονείς και κυρίως οι δάσκαλοι αντικαθιστούν τα χριστιανικά ονόματα των παιδιών με άλλα αρχαιοπρεπή.

Για τη σταδιακή αυτή αλλαγή στη στάση των Ελλήνων αντλούμε πληροφορίες από τα ίδια τα κείμενα περιηγητών. Ο γάλλος αββάς Fourmont, λόγου χάριν, είχε επιδοθεί με μανία στην αναζήτηση και την καταγραφή αρχαίων επιγραφών τις οποίες στη συνέχεια κατέστρεψε για λόγους ανταγωνισμού προς άλλους Ευρωπαίους, κυρίως Αγγλούς, αρχαιοσυλλέκτες. Η ιστορία του αυτή είναι πολύ γνωστή. Στην αρχή οι ντόπιοι εργάτες και τα παιδιά θα τον βοηθήσουν εντοπίζοντας και ανασκάβοντας τα ενεπίγραφα μάρμαρα: οι προύκοντες θα τον ευγνωμονούν, διότι τους έτυχε να ιδούν «το κάλλος και την στολήν [στολισμός;] της παλαιάς πατρίδος». Μάλιστα τον ευχαριστούν γι' αυτό και υποσχονται να το γράψουν «με άκραν ευλάβειαν εις τας καρδίας τους... διά να το μεταδώσωσιν εις τους μέλλοντας αιώνας». Η ανάμνηση της αρχαιότητας τονίζεται εδώ ότι πρέπει να μεταδοθεί και στις επόμενες γενεές.

Όμως, λίγο αργότερα, οι ίδιοι αυτοί Έλληνες θα δυσανασχετήσουν για τις συνεχείς καταστροφές του Fourmont: το μαρτυρεί ο ίδιος όταν επιρραίνεται ότι ισοπέδωσε την αρχαία Σπάρτη, γεγονός που «προκάλεσε τον θαυμασμό των Τούρκων, ενώ οι Έλληνες λύσσαξαν και οι Εβραίοι έμειναν κατάπλη-

ονομασία Ρωμιοί υιοθετώντας με υπερφάνεια το όνομα Έλληνες, ως εθνικό του αγωνιζόμενου Γένους. Η εξέλιξη αυτή, βέβαια, θα γεννήσει μια νέα σύγκρουση, μιαν αντιπαλότητα ανάμεσα στην ελληνορθόδοξη παράδοση, αφενός, και σ' αυτό που ονομάστηκε εξευρωπαϊσμός ή και εκσυγχρονισμός, με αποτέλεσμα να προκληθούν άλλου είδους προβλήματα: αναστολές, καθυστερήσεις στους ρυθμούς προσέγγισης και συνοδοιπορίας με την ευρωπαϊκή διαδρομή.

Για τους λόγιους και εν γένει τους εγγράμματους Έλληνες του φθίνοντος 18ου και του αρχόμενου 19ου αι., που είχαν πρόσβαση και στα ξενόγλωσσα βιβλία, η ενημέρωση ήταν πολύ πιο εύκολη και άμεση. Φυσικά δεν ίσχυε το ίδιο για τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού της εποχής. Ωστόσο, άλλα στοιχεία που έπεφταν στην αντίληψη του σηματοδοτούσαν εκείνο που οι μορφωμένοι είχαν καταλάβει πιο γρήγορα. Δηλαδή, και μόνο ο πολλαπλασιασμός των επισκεπτών που αναζητούσαν τα ίχνη της αρχαιότητας και περιδιάβαζαν τη χώρα, που ζητούσαν βοήθεια για να κάνουν ανακαφές και ασχολούνταν με θαυμα-

▲ «Λευκάδα. Αποψη από την ακρόπολη της αρχαίας πόλης». Στη χαλκογραφία απεικονίζεται ένας ξένος που εξετάζει αρχαία δείγματα που μόλις έχουν ανασκαφεί εντόπιοι. Σχέδιο του Άγγλου ζωγράφου J. Cartwright που υπηρέτησε στην Κέρκυρα στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας ως διευθυντής των Οικονομικών Υπηρεσιών.

κτοι». Οι αντιδράσεις αυτές δεν εκφράζουν μόνο τους λίγους γραμματισμένους. Ο Άγγλος περιηγητής Edward Dodwell, περνώντας το 1801 από τα ίδια μέρη, θα μας δώσει ένα δείγμα της λαϊκής ευαισθησίας ως προς το θέμα που είχε ανακλύψει περίπου έναν αιώνα πριν: «Ενώ ξεσπώντας μερικές επιγραφές», γράφει, «βλέπω τον Μανουσάκη [ντόπιος εργάτης] να αναποδογυρίζει τα μάρμαρα και να τα κρύβει κάτω από τους θάμνους. Όταν τον ρώτησα τι σημαίνουν αυτά, μου εξήγησε ότι ήθελε να προφυλάξει τις επιγραφές, γιατί πριν από πολλά χρόνια ένας Γάλλος μυλόρδος που πήγε στη Σπάρτη, αφού ξεσπώσε πολλές επιγραφές, εξαφάνισε με καλέμι τα γράμματα».

Είναι φανερό ότι οι καταστροφές του Fourmont είχαν χαράξει βαθιά τη

συλλογική μνήμη. Ετσι, όταν η ευπρόσδεκτη φιλοπεριέργεια των ξένων περιηγητών μετατρέπεται σε συστηματική λαφυραγωγία προκαλούνται, έστω και διαισθητικά, αρνητικές εντυπώσεις ακόμα και στα ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Τη δυσφορία των εργατών κατά την αφαίρεση των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον λόρδο Elgin περιγράφει και πάλι ο Dodwell: «Η όλη διαδικασία στην Αθήνα ήταν τόσο λαομίσητη, που χρειάστηκε να πληρωθούν οι εργάτες περισσότερο από το συνηθισμένο πριν πεισθούν να συμβάλουν στο έργο αυτό της βεβήλωσης». Οσο περνάει ο καιρός και ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός έχει συμπεριλάβει πια ενσυνείδητα την αρχαιότητα, οι αντιδράσεις σχετικά με την απομάκρυνση των αρχαίων καταλοίπων πολλαπλασιάζονται. Ετσι, λό-

γου χάρη, ο Αθανάσιος Ψαλλίδας, Ηπειρώτης λόγιος αυτός, ανήμπορος να αντιδράσει πιο αποτελεσματικά για να εμποδίσει παρόμοια γεγονότα, διερμηνεύει την κοινή συνείδηση θέτοντας μια μελλοντική υποθήκη στα τεκμήρια της εθνικής ιστορίας. «Εσείς οι Άγγλοι», θα πει το 1815 στον συνοδό του Μπαίρον, τον Hobhouse, «μας παίρνετε τα έργα των προγόνων μας· φυλάξτε τα καλά. Εμείς οι Έλληνες θα 'ρθουμε μια μέρα να σας τα ξαναζητήσουμε».

Φιλελληνική επιχειρηματολογία

Πέρα από την ανάδειξη των αρχαιοτήτων και ό,τι αυτό σηματοδότησε, πέρα από τα σύγχρονα ήθη και έθιμα

► Απεικόνιση μιας συνάντησης περιηγητή με εντόπιο στα ερείπια του ναού του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Σχέδιο του Ιταλού ζωγράφου Simone Pomardi που ταξίδεψε στην Ελλάδα στα χρόνια 1804-1806. Περιλαμβάνεται στο Λεύκωμα του Edward Dodwell, «Views in Greece», Λονδίνο, 1819.

στα οποία οι ξένοι αναγνώριζαν συνήθειες των αρχαίων, υπήρχε και ένας άλλος αποδεκτός από όλους συνδετικός κρίκος με τους προγόνους: η ομιλούμενη ελληνική γλώσσα. Η γλώσσα που προσδιόριζε ακαταμάχητα στα μάτια τους το εθνικό στίγμα των Ελλήνων. Αλλά δεν είναι μόνο η «ενιαία» γλώσσα που ενδιαφέρει τώρα τους ξένους επισκέπτες. Είναι ολόκληρη η νεοελληνική πνευματική παραγωγή, η οποία ελκύει το ενδιαφέρον και από μια πρόσθετη σκοπιά: αφ' ενός για να χρησιμοποιηθεί στην επιχειρηματολογία εναντίον εκείνων που κατηγόρησαν τους Έλληνες για την εξαθλίωσή τους και, ακόμα, για να αποδειχθεί ότι ένα έθνος που παράγει πνευματικούς ανθρώπους δεν έχει χάσει την ικμάδα του, είναι ζωντανό και δημιουργεί. Και αφού είναι ζωντανό και δημιουργεί έχει τη δυνατότητα να συ-

γκροτηθεί σε ενιαίο σώμα για να διεκδικήσει όλα τα δικαιώματα των μελών του, ως ατόμων και ως πολιτών. Δεν αποτελεί άλλωστε η λογοτεχνία ένα από τα συστατικά στοιχεία αναγνώρισης ενός έθνους; Οι αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, ο νεοκλασικισμός, το κίνημα του ρομαντισμού με την επιστροφή στις ρίζες, δίνουν τώρα το νέο πλαίσιο που αναζητήσαν οι λαοί της Ευρώπης. Ανάμεσά τους και οι Έλληνες.

Ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι και εδώ η συμβολή των ξένων επέδρασε στην επιτάχυνση των ρυθμών. Και τούτο, γιατί παρατηρούμε αυτή την εποχή μια αυξημένη δραστηριότητα για τη συγκέντρωση και καταγραφή των απαραίτητων τεκμηρίων προς στήριξη της φιλελληνικής επιχειρηματολογίας. Οι απარიθμήσεις Ελλήνων λογίων και νεοελληνικών εκδόσεων από φιλέλληνες συγγραφείς θα συνεχιστούν και στα κατοπινά χρόνια και θα ενταθούν στην περίοδο της Επανάστασης, πάντα με στόχο να υποστηρίξουν τον δίκαιο, όπως πίστευαν, ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Το ίδιο σύστημα θα ακο-

λουθήσουν, λίγο αργότερα, και οι ίδιοι οι Έλληνες.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, αν η αδιάσπαστη ελληνική συνέχεια θεωρείται μύθος ή όχι, τα άτομα που θέλησαν να ονομαστούν Έλληνες και προσπάθησαν να οργανώσουν από κοινού ένα έθνος-κράτος, με όλα τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι διασπαρμένες ελληνικές ομάδες, είναι φανερό ότι βοηθήθηκαν σημαντικά στην ομογενοποίησή τους και μέσα από το «βλέμμα» του ξένου περιηγητή.

Νέα διχοστασία

Κλείνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι Έλληνες αρχίζουν να επηρεάζονται όλο και περισσότερο από αυτά που τους λένε ή που γράφουν γι' αυτούς οι ξένοι, οι οποίοι όπως είδαμε δεν αμφισβητούν στα πρώιμα αυτά χρόνια της επικοινωνίας την κοινή καταγωγή από τους αρχαίους Έλληνες. Ακόμα και αργότερα, όταν αμφισβητήθηκε αυτή η κοινή καταγωγή, πολλοί ήταν οι ξένοι που επέμεναν να αναφέρονται στην ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού. Ομως, καθώς περνούν τα χρόνια, και μετά την ίδρυση του νέου κράτους, η πρόσληψη των Νεοελλήνων στα κείμενα των περι-

ηγιών ποικίλλει· άλλοτε τους περιγράφουν ως γραφικές φιγούρες της Ανατολής (Orient) και άλλοτε τους αποδέχονται ως μέλη της ευρύτερης ευρωπαϊκής οικογένειας, γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις είχε ως συνέπεια τη σύγκριση με το ευρωπαϊκό πολιτισμικό επίπεδο και την αυστηρή επικρίση. Οι Έλληνες, από τη μεριά τους, ύστερα από τα τόσα εγκώμια που είχαν συνηθίσει να ακούουν ως απόγονοι των αρχαίων, ξαφνιάζονται και αγανακτούν με τις επικρίσεις τις οποίες φυσικό ήταν να εκλαμβάνουν ως κακόπιστα σχόλια και διαβολές. Έτσι, καθώς η σκληρή καθημερινή πραγματικότητα μετατρέπει την άκρατη αρχαιολατρία ή τον φιλελληνισμό σε ελληνοφοβία ή και σε «μισελληνισμό», προκαλείται μια νέα διχοστασία στη συνείδηση των Ελλήνων, που πασχίζουν τότε να προβάλουν μια διαφορετική εικόνα για τον εαυτό τους στο δυτικό κόσμο. Ποια ακριβώς ήταν και ποια είναι η θέση του νεοελληνικού πολιτισμού και γενικότερα της νέας Ελλάδας στη συνείδηση των Δυτικών και κυρίως στη συνείδηση των ιδίων των νεοτέρων Ελλήνων, είναι ένα θέμα που ίσως δοθεί η ευκαιρία να συζητηθεί μian άλλη φορά. ✎

Οι πρώτες προσεγγίσεις

▼ Ελληνικός χορός, ξυλογραφία, από το έργο του Salomon Schweigger «Ein neue Reysbeschreibung... nach Constantinopel...», Νυρεμβέργη 1639. Ιερέας της γερμανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, ο S. Schweigger παρέμεινε στην Ανατολή από το 1578 ως το 1581. Το χρονικό του κοσμούν πρωτότυπες για την εποχή απεικονίσεις. «Και αφού έπιναν πολύ γλυκό κρασί τραγουδούσαν το ελληνικό tripidia ή terpidia, πιάνονταν με τα χέρια στανωριά και σχημάτιζαν κύκλο. Χόρευαν κυκλικά, παιώντας τα πόδια με δύναμη κάτω και χιπώντας τα· ο ένας τραγουδούσε και όλοι οι άλλοι επαναλάμβαναν».

Της Γουλς Βίγγοπουλου

Ιστορικού-Επιστημονικής συνεργατίας στο ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΤΟΝ 16Ο ΑΙΩΝΑ ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ανακαλύψεις, η διάδοση της τυπογραφίας και ο ουμανισμός άλλαξαν το πρόσωπο της οικουμένης και επέφεραν μία νέα πνοή στην κοινωνία και τον πνευματικό κόσμο. Στο ευρωπαϊκό διπλωματικό τοπίο, οι διεκδικήσεις για τα εμπορικά προνόμια, οι κοσμοκρατορίες βασισμένες στο χριστιανικό ιδεώδες της καθολικής πίστης, αλλά και οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις συσώρευσαν ποικίλες συγκρούσεις. Ταυτόχρονα η οθωμανική αυτοκρατορία έφτασε στην ακμή και στο μεγαλείο της, από άποψη οργάνωσης και ανάπτυξης στο εσωτερικό και εδαφικής εξάπλωσης, ισχύος και γοήτρου στο εξωτερικό. Οι Έλληνες, υπό

διαφορετικούς κυριάρχους (Βενετούς, Γενουάτες, Οθωμανούς), υπάρχουν στον γνωστό από τα αρχαία χρόνια χώρο, δηλαδή την ελληνική χερσόνησο, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου Πελάγους και τη Μικρά Ασία. Ανάμεσα στην ευρωπαϊκή δύση, τις κυρίαρχες δυνάμεις σε εδάφη της νότιας Βαλκανικής και της ανατολικής Μεσογείου και τους Έλληνες μεσολαβεί ένα επικοινωνιακό στοιχείο: Ο ταξιδιώτης και το προϊόν του ταξιδιού του.

Το ταξίδι είναι μια περιπέτεια προσωπική, αλλά και κάτοπτρο της αμφίδρομης σχέσης ταξιδιώτη και επισκεπτόμενου τόπου/πληθυσμού. Σχέση που τροφοδοτήθηκε βαθμιαία από τον 15ο ως τα μέσα του 19ου αι. και προβάλλει μία κλιμακωτή γνώση η οποία καλλιεργείται σαν αλυσιδωτή αντίδραση.

Από τον Μεσαίωνα ήδη αποφασίζονταν ταξίδια που απέφεραν πλούτη, δύναμη ή ακόμα και την

αθανασία της ψυχής, αφού το προσκύνημα στον Άγιο Τάφο σήμαινε το ύψιστο χρέος κάθε χριστιανού. Η νέα όμως πολιτικο-οικονομική ισορροπία σε Ανατολή και Δύση, που οδήγησε τις μοναρχίες να εγκαθιστούν πρεσβείες στην οθωμανική πρωτεύουσα, προσέθεσε, στους Αγίους Τόπους σαν πόλο έλξης, ένα ακόμα κίνητρο-στόχο ταξιδιού: τη μυθική, για τους Ευρωπαίους, Κωνσταντινούπολη. Διαπλέοντας τους θαλάσσιους δρόμους από τη Βενετία προς την Ανατολική Μεσόγειο ή οδοιπορώντας στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο προς την οθωμανική πρωτεύουσα, διπλωμάτες, γεωγράφοι, ιερείς, εντεταλμένοι και ακόλουθοι, ουμανιστές και τυχοδιώκτες, απλοί προσκυνητές και πρέσβεις, περαστικοί ή παραμένοντες στους χώρους αυτούς, εμπλέκονται λίγο ή πολύ στα κοινά του βίου των Ελλήνων. Η καταγραφή των αναμνήσεών τους έγινε άλλοτε αμέσως

μετά την επιστροφή τους, άλλοτε μεταγενέστερα και άλλοτε παρέμεινε ανέκδοτο χειρόγραφο.

Στους τόπους που επισκέπτονται ή απλώς βλέπουν από μακριά, οι περιηγητές μνημονεύουν τους Έλληνες, έπειτα από άμεση επαφή μαζί τους ή συγκεντρώνοντας απλώς πληροφορίες, θεωρητικές και μη. Οι γενικές κρίσεις τους γι' αυτούς άλλοτε απορρέουν από κάποιο συγκεκριμένο συμβάν συνδιαλλαγής και άλλοτε εντάσσονται στα κεφάλαια γενικών παρατηρήσεων «περί Ελλήνων» ή «περί των ορθόδοξων», μιας και ο όρος πολλές φορές συγχέεται. Για τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες του 16ου αι. ο όρος «Έλλην» συμπεριλάμβανε όλους τους χριστιανούς ορθόδοξους της Ανατολής (Έλληνες, Σέρβους, Βούλγαρους, Αραβες ορθόδοξους) και δεν αναφερόταν σε εθνική οντότητα, αλλά τους ταύτιζε με τους χριστιανούς της Ανατολής διαχωρίζοντάς τους από τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι μετά ένα ιστορικό κενό, εμφανίζονται σαν τους αμαρτωλούς που είναι σχισματικοί, που απομακρύνθηκαν από την ορθή πίστη –την «orthodoxe catholique»– και γι' αυτό υφίστανται υποταγή, εξαθλίωση, ερήμωση κ.λπ.

Αποσπασματική αντιμετώπιση

Για τους περιηγητές του 16ου αι., ο διαμελισμένος ελληνισμός αντιμετωπίστηκε αντίστοιχα αποσπασματικά. Τις περισσότερες φορές βλέπουν με οίκτο και συμπάθεια τους υποταγμένους Έλληνες στα οθωμανικά εδάφη, φτωχούς και σε άθλια κατάσταση, σκλάβους και με όλα τα δικαιώματά τους να έχουν καταπατηθεί (La Broderie 1537). Οι πιο εμπεριστατωμένες μαρτυρίες δίδονται για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, καθόσον οι παραμονές των περιηγητών στην πολιτεία ήταν πάντα τουλάχιστον κάποιων εβδομάδων, αλλά και επειδή η παρουσίαση της Πόλης εντάσσεται στην όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη εικόνα της, που επιθυμούν να καταστήσουν γνωστή στη Δύση. Οι περιηγητές τονίζουν την ενεργή συμμετοχή των εμπόρων, την εκλεκτική ενδυματολογική εμφάνιση των γυναικών του Πέρα (N. Nicolay 1551) και τις αξιοσημείωτες φιλοξενίες που έτυχαν από πρόσωπα του πατριαρχειακού περιγύρου.

Σε μερικά νησιά του Αρχιπελάγους τα σχόλια προκύπτουν από τυχαία συμβάντα, με γραφικές και

αφελείς γνώμες για τους πληθυσμούς, επακόλουθο απλών εντυπωσιασμών (J. Le Saige 1518, G. Giraudet 1555, S. Kiechel 1589). Στην Κρήτη εκτιμούν τις επιδεξιότητες τους, σχολιάζουν αρνητικά την ελευθεριότητα των γυναικών, στη Χίο και σε άλλα νησιά μνημονεύουν την ευγένεια και τη φιλοφροσύνη τους (J. Sommer 1591, L. Aldersey 1587). Τους θεωρούν όμως και ψεύτες, πανούργους, δόλιους, τεμπέληδες, βλάσφημους και μεθύστακες (R. Lubenau 1587, Ph. Du Fresne-Canaye 1573). Σχολιάζουν τους μικτούς γάμους, τις αποκλίσεις τους από το χριστιανικό δόγμα και πνέουν μένεα εναντίον

του κλήρου (A. Thevet 1549 και J. Zuallardo 1586, φανατικοί καθολικοί παραβλέπουν ή εθελουφλούν εμπέδοντας στις ακραίες θεωρητικές τους τοποθετήσεις)· ενώ οι S. Gerlach (1573-77) και S. Scwheigger (1578-81) ενέσκηψαν με πείσμα στην προσέγγιση των δύο δογμάτων (μεταρρύθμιση και ορθοδοξία). Συγκρίνουν τους σύγχρονους Έλληνες-ορθόδοξους με τους αρχαίους Έλληνες ή ακόμα, συνολικότερα, με τη λαμπρότητα του αρχαίου ελληνι-

κού πολιτισμού (O.G. Busbecq 1554). Ο P. Belon (1547-49) οδοιπόρησε με το πάθος του ουμανιστή φυσιοδίφη και στάθηκε στη σύγχρονη άγνοια των Ελλήνων, αλλά και πρώτος μνημονεύει την εμφάνη/πιθανή διατήρηση αρχαίων εθίμων (μοιρολόγια/πολεμικοί χοροί).

Κοιτά αλλά δεν βλέπει

Οι ταξιδιώτες του 16ου αιώνα περιπλέουν ή οδοιπορούν με δύο παρωπίδες: το πνευματικό τους φορτίο και τον στόχο της πορείας τους. Βλέπουν λοιπόν μόνο διά μέσου της επιθυμίας τους να γνωρίσουν την οθωμανική αυτοκρατορία και να εκπληρώσουν το χριστιανικό τους χρέος. Οποιοδήποτε άλλο ερέθισμα από τον επισκεπτόμενο χώρο (μνημειακός πλούτος, ανθρώπινο δυναμικό και δραστηριότητες του κ.λπ) δεν υποκύπτει στην προσοχή τους. Έτσι, λοιπόν, δεν είναι δυνατόν να συγκρατήσουν ή να συγκροτήσουν άποψη για τους Έλληνες, πέρα από αυτή που αναδύεται ήδη από τις θεωρητικές τους γνώσεις. Γι' αυτούς οι Έλληνες δεν υπάρχουν σαν κίνητρο και στόχος ταξιδιού, και για τους Έλληνες δεν υπάρχουν οι ταξιδιώτες. Οι μεν πέρασαν επιφανειακά τόσο από τον χώρο όσο και από τους ανθρώπους. Οι δε δεν είδαν κανένα ξένο ή φίλο-ξένο να τους προσεγγίζει.

Οι ταξιδιώτες του 16ου αι. δεν κατέγραψαν, δεν αναζήτησαν σε δεύτερο επίπεδο, αυτό που έπεται της οπτικής εντύπωσης και της συναναστροφής: την εγρήγορση δηλαδή του πνεύματος, που εμπλουτισμένο από την ταξιδιωτική του εμπειρία οδηγείται σε νέες σκέψεις και κρίσεις, οι οποίες αναιρούν ή επικροτούν τα θεωρητικά εφόδια.

Η αποσπασματική και ελλιπής εικόνα των Ελλήνων οφείλεται στο ότι είτε ο ταξιδιώτης «δεν βλέπει» παρά μόνο τον στόχο του είτε γιατί «βλέπει», και κατ' επέκταση καταγράφει και συγγράφει μετά, μόνο αυτό που φέρει μέσα του. «Κοιτά αλλά δεν βλέπει». Βαθμιαία μέσα από ποικίλες διεργασίες, μέσα από τα αλλεπάλληλα ταξίδια και χρονικά, αποσαφηνίζονται οι κατευθύνσεις, οι στόχοι και η εμπειρία εμπλουτίζονται πέρα από τα προσδοκώμενα, για να συναντηθούν τελικά και να ευαισθητοποιηθούν οι περιηγητές-συγγραφείς και οι αυτόχθονες. Και οι μεν, με το πολιτιστικό τους φορτίο, θα αναζητήσουν στην επιτόπια αυτοψία την επιβεβαίωση όλης της θεωρητικής τους γνώσης αλλά και των εκάστοτε οραμάτων, ενώ οι δε θα κατοπτριστούν στα πολλαπλά κάτοπτρα που θα τους αναρτήσουν οι ξένοι και θα αναγνωρίσουν ή θα αρνηθούν τις παλαιές ή τις νέες αξίες.

Αποσπασματική η εικόνα των Ελλήνων στους περιηγητές του 16ου αι.

◀ *Ιερέας της Κρήτης, ξελογραφία από το έργο του Andre Thevet, «Cosmographie du Levant», Ανών 1554. Ο Γάλλος κοσμογράφος A. Thevet απεικονισμένος στη γαλλική προοβεία της Κωνσταντινούπολης από τον Φραγκίσκο Α' πέρασε από την Κρήτη. Υμνεί τον φιλελευθερισμό των αρχαίων Κρητών και την ιδιότυπη αίσθηση παλικαρίας τους, ενώ γεμάτος προκαταλήψεις για τον ορθόδοξο ελληνοισμό πνέει μένεα εναντίον των κληρικών: «Υποκριτές, ψεύτες, με μακριές γενειάδες και τα μαλλιά τους να κρέμονται, ισχυρίζονται πως έτσι ήταν ο Θεάνθρωπος».*

Η Ευρώπη και το ταξίδι

◀ Με μια Υδρόγειο στο κέντρο, ανάμεσα σε βιβλία, χάρτες και επιστημονικά όργανα, ενθουσιώδεις λόγιοι και εξερευνητές φιλοτεχνούν μια σύνθεση που αναπαριστά θριαμβολογικά το ορμητικό φαινόμενο που υπήρξε η ευρωπαϊκή «κατάκτηση» του πλανήτη. Το ταξίδι στην Ελλάδα, μέσα από το οποίο αναδεικνύεται η γενέθλια χώρα των νεωτέρων Ελλήνων αλλά και της ίδιας της Ευρώπης, υπήρξε αναπόσπαστο μέρος αυτού του κορυφαίου φαινομένου (Johanes Van Keulen, «Le nouveau et grand illuminant Flambeau de la mer», Παρίσι 1789).

Της **ΝΑΣΙΑΣ ΓΙΑΚΩΒ'ΑΚΗ**

Ιστορικού, Φιλολόγου στη Δημόσια Εκπαίδευση

ΤΟ ΎΠΟΙΟΙ ΕΚ ΔΥΣΜΩΝ ΟΡΜΩΜΕΝΕΣ περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο αποτελούν ένα «εθνικό κεφάλαιο», πολύτιμη ιστορική πηγή για τους Έλληνες είναι μία παλαιά ιδέα, ακριβέστερα μία ιδέα που χρονολογείται οπωσδήποτε από τον 19ο αι. Ιδέα μάλιστα όχι μόνο παλαιά, αλλά τόσο ισχυρή ώστε να έχει συμβάλει στη γέννηση ενός υλικού, κατά κυριολεξία, προϊόντος: της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ρακοκοκαλιά των σημερινών συλλογών της οποίας παραμένει η περιώνυμη ταξινόμική κατηγορία GT, δηλαδή Geography–Travel. Η συλλογή των σχετικών ταξιδιωτικών κειμένων της Γενναδείου συναγωνίζεται σε πληρότητα τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες διεθνώς.

Ο τρόπος που αντιλαμβάνονταν ο Γεννάδιος τη σημασία αυτών των περιηγητικών κειμένων και το νόημα που τους απέδιδε –δηλαδή το ιστοριογραφικό (και ιδεολογικό, εννοείται) πλαίσιο μέσα στο

οποίο ο Γεννάδιος συγκρότησε την ιδιωτική συλλογή του, τη δημόσια χρήση της οποίας πράγματι εξασφάλισε, παρά τις αντιξοότητες, κατά άριστο μάλιστα τρόπο– είναι ένα ενδιαφέρον ζήτημα που αφορά βεβαίως εκείνη την εποχή, το γύρισμα προς τον 20ό αι.

Πώς σήμερα, στο γύρισμα προς τον επόμενο αιώνα, αντιλαμβανόμαστε αυτό το υλικό είναι ένα ζήτημα που αξίζει να μας απασχολήσει. Ειδικότερα, τι σημαίνουν σήμερα τα ταξιδιωτικά κείμενα από τη σκοπιά της νεοελληνικής ιστορίας; Πριν όμως χρειάζεται να δοκιμάσουμε να ορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια για ποια και τι είδους κείμενα μιλάμε.

Ενας συνδυασμός παραγόντων οδηγεί ήδη από τα μέσα του 16ου αι. σχεδόν από την αρχή της μεγάλης περιόδου που αποκαλούμε «νεότεροι χρόνοι» στη δημι-

ουργία ενός γραμματειακού είδους, που αν και δεν γεννήθηκε από το μηδέν, είναι σκόπιμο να το χαρακτηρίσουμε είδος καινούργιο: το ταξιδιωτικό βιβλίο. Μεταξύ των παραγόντων αυτών, η ρηξικέλευθη εμφάνιση της τυπογραφίας και η δυναμική ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου είναι ασφαλώς από τους σημαντικότε-

ρους. Οι παραπάνω διαπιστώσεις ακούγονται λογικές και το φαινόμενο δείχνει να εντάσσεται αρμονικά στην εικόνα που έχουμε για την εποχή. Η αναγέννηση των γραμμάτων και

οι ανακαλύψεις δεν είναι οι δύο πιο γνωστές όψεις της εποχής που συνήθως ορίζουμε ως ξεκίνημα των νεότερων χρόνων; Αυτό το διακριτό ιστορικό περιβάλλον, οι δυτικοί νεότεροι χρόνοι, προσφέρουν και τους λόγους για τους οποίους έχει σημασία να αντιμετωπίσουμε το γραμματειακό αυτό είδος ως είδος και-

νούργιο και εν πολλοίς αυτοτελές: στο ταξιδιωτικό λογοτεχνία αποτυπώνεται για λογαριασμό των ιδίων των Ευρωπαίων, το δυναμικό φαινόμενο της ευρωπαϊκής εξάπλωσης που οδήγησε στη γνώση του συνόλου της υδρογείου και στη διαμόρφωση μιας νέας συνείδησης, γράφοντας και εικόνες για την παγκόσμια γεωγραφία–χώρο και η «αποτύπωση» αυτή έχει έναν ιδεώδη «εργάτη»–συγγραφέα τον επιτόπιο παρατηρητή, τον αυτόμαρτυρα, δηλαδή τον πεπαιδευμένο Ευρωπαίο.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ωστόσο –παρά τις εξίσου εύλογες προσδοκίες– το νέο αυτό είδος βιβλίου δεν γνώρισε την πρώτη του άνθηση, καταγράφοντας τις εμπειρίες των μακρινών ταξιδιωτών και έως τότε άγνωστες περιοχές. Δεν είναι δηλαδή οι «ανακαλύψεις», ή ο Νέος Κόσμος, που γεννούν το πρώτο μεγάλο ταξιδιωτικό βιβλίο. Αντίθετα, ο παλαιός Κόσμος και μάλιστα ο παλαιότερος και κοντινότερος για τους Δυτικούς Χριστιανούς κόσμος της Ανατολικής Μεσογείου, ο κόσμος του Λεβάντε (της Ανατολής) είναι αυτός που πρωταγωνιστεί

Η «ανακάλυψη» της Αθήνας και η ανάδειξή της σε γενέθλια πόλη του δυτικού πολιτισμού

στην Ελλάδα

◀ **Η Αθήνα στα 1810. Η καθυστερημένη «ανακάλυψη» των Αθηνών, της πόλης και των μνημείων, γέννησε κατά τον 18ο-19ο αι. μια πλουσιότερη εικονογραφική παράδοση. Εγχρωμη χαλκογραφία από το οδοιπορικό «A journey through Albania and other provinces of Turkey...» του Άγγλου J. C. Hobhouse, συνταξιδιώτη του Μπαίρον στο ταξίδι του στην Ελλάδα, στα 1809-10.**

ευρύτερου χώρου που έως τότε ονομαζόταν Ανατολή/Λεβάντε; Πώς τέλος μπορεί να συνδέεται η νέα και ισχυρή παρουσία της Αθήνας με τον τρόπο που γίνονται αντιληπτοί οι χριστιανοί κάτοικοί της, ή γενικότερα οι νεότεροι Έλληνες; Ερωτήματα, στη συνέχεια, σχετικά με την ερμηνεία του γεγονότος: πώς εξηγείται η σιωπή για την Αθήνα κατά το διάστημα 1550-1675; Γιατί προκύπτει τότε ειδικά, στα τέλη του 17ου αι., η ευρωπαϊκή «ανακάλυψη» των Αθηνών; Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε το νόημα του ισχυρού συμβολικού δεσμού μεταξύ Ευρώπης και Αθήνας, ή Ευρώπης και Ελλάδας, αφού πλέον διαπιστώσαμε ότι αυτός έπεται εμφανώς και της εποχής των μεγάλων ανακαλύψεων, αλλά και της αναγεννησιακής «αναβίωσης» των αρχαίων; Τι μπορεί να σημαίνει αυτό για την ίδια την ευρωπαϊκή αυτοσυνειδησία;

Δύο διαπιστώσεις

Η αντιμετώπιση των παραπάνω ερωτημάτων θα συνέβαλε, κατά τη γνώμη μου, και σε μια παραγωγικότερη διερεύνηση του γενικού ζητήματος που θέσαμε στην αρχή, πώς δηλαδή κατανοούμε σήμερα, στο γύρισμα προς τον 21ο αι., την αξία των ευρωπαϊκών περιηγητικών κειμένων σχετικά με τον ελληνικό χώρο. Ήδη η συνέχεια της δυτικής περιηγητικής παράδοσης ως προς τον ελληνικό χώρο παρουσιάζεται λιγότερο αρραγής. Επιπλέον, επειδή τα κείμενα αυτά προέρχονται από κοινωνίες οι οποίες διανύουν μία περίοδο κατά την οποία η Ευρώπη τείνει να αποκτήσει ένα ρόλο ηγεμονικό στο σύνολο του πλανήτη, επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε τον τρόπο που συγκροτείται όχι μια «ξένη», αλλά μια ηγεμονική πρόσληψη του «ελληνικού ιστορικού και γεωγραφικού χώρου». Για την ώρα αρκούμαστε σε δύο γενικές διαπιστώσεις, που αντιστοιχούν μάλιστα προς τις δύο σειρές ερωτημάτων, που διατυπώσαμε ως προς την «ευρωπαϊκή ανακάλυψη των Αθηνών». Εφόσον η πρόσληψη του ελληνικού χώρου δομείται γύρω από τη συνάντηση της Ευρώπης με την αρχαία Ελλάδα, αφενός τα περιηγητικά κείμενα προσφέρονται για να μελετηθεί η λειτουργία της ευρωπαϊκής διαμεσολάβησης στη διαμόρφωση μιας νέου τύπου σχέσης με την ελληνική αρχαιότητα από τον νεότερο ελληνισμό, στο πιο υλικό και παραδόξως λιγότερο ορατό πεδίο: την κατασκευή ενός εθνικού χώρου. Αλλά αφετέρου, τα κείμενα αυτά προσφέρουν μια θαυμάσια πύλη εισόδου σε αυτήν την ίδια την ευρωπαϊκή ιστορία, ένα χρήσιμο παρατηρητήριο για τη διερεύνηση των διεργασιών που συντελούνται στην ευρωπαϊκή συνείδηση. Αλλωστε τόσο η Ευρώπη όσο και η ιστορία της, από μια άποψη, τότε συγκροτούνται.

ηγητικά βιβλία του 16ου αι. και μάτα με συντριπτικούς αριθμούς.

ους επόμενους αιώνες η γενική εικόνα βεβαίως θα αλλάξει, καθώς οι περιοχές αυτές θα χάσουν την πρωτοκαθεδρία τους και θα υποσκελιστούν από άλλες δρομολογία: αυτά που οδηγούν εκτός πέρας της Μεσογείου. Όμως από τότε, από τον 16ο αι., αρχίζει να συσσωρεύεται ένα ογκωδέστατο σώμα εκδόσεων στο οποίο περιγράφονται από ποικίλους δρόμους και σκοπές οι περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, σώμα το οποίο ανανεώνεται, εμπλουτίζεται και αλλάσσεται για περισσότερο από τρεις αιώνες: μέχρις ότου δηλαδή το ταξίδι να το διαδεχθεί ο τουρισμός και τις περιγραφές των χωρών και των κοινωνιών να τις αναλάβουν οι επιστήμες.

Εκείνη την παλαιότερη ταξιδιωτική παράδοση εντάσσονται οι επισκέψεις οι περιγραφές οι σχετικές με τον ελληνικό χώρο, ο οποίος εξάλλου ανήκε στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν με όσα προηγήθηκαν έγινε εμφανής η «συνέχεια» μιας ευρωπαϊκής ταξιδιωτικής παράδοσης που ξεκινά

κατά τον 16ο αι. και λήγει κάπου μέσα στον 19ο αι., με την τελευταία παρατήρηση ερχόμεστε αντιμέτωποι με μια άλλη «συνέχεια» που τουλάχιστον έως το 1821 είναι αδιαμφισβήτητη: το ευρωπαϊκό ταξίδι στον ελληνικό χώρο αναπτύσσεται κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Θα ήταν εύλογο λοιπόν να θεωρήσει κανείς τις δυτικές περιηγήσεις που αναφέρονται στις ελληνικές περιοχές, κατά την περίοδο αυτή τουλάχιστον, ως ένα ενιαίο σύνολο.

Η ανακάλυψη των Αθηνών

Κι όμως. Σην ίδια αυτή διάρκεια, εντός του «συνεχούς», που η ευρωπαϊκή περιηγητική παράδοση δημιουργεί, γίνεται μια «μικρή επανάσταση», στην οποία μπορούμε εξαρχώς να δώσουμε ένα όνομα: «η είσοδος της πόλης των Αθηνών στην ευρωπαϊκή συνείδηση». Πράγματι το 1674-75 η πόλη των Αθηνών εισέρχεται αιφνιδιαστικά στο κέντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος ως προς τον ελληνικό χώρο. Τότε δημοσιεύονται οι δύο πρώτες περιγραφές της πόλης στην

παρούσα της κατάσταση (Paul Babin, André Guillet) και ακολουθούνται από την πρώτη επαρκή και συστηματική ταύτιση των αρχαιοτήτων της (Jacob Spon, George Wheler). Την έως τότε σιωπή για την πόλη διαδέχεται ένα αδιάλειπτο, ζωνρό και αυξανόμενο ενδιαφέρον γι' αυτήν. Η νέα στάση έναντι των Αθηνών ανοίγει τον δρόμο για την ανάδειξη της, στο συμβολικό επίπεδο, σε γενέθλια πόλη του «δυτικού πολιτισμού», αλλά και εμπράκτως σε εθνικό κέντρο της νέας Ελλάδας. Με αυτή την «εισβολή» των Αθηνών μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εγκαινιάζεται μια νέα ταξιδιωτική παράδοση, το ταξίδι στην Ελλάδα.

Στη σύντομη αυτή παρουσίαση δεν μπορούν να απαντηθούν εν τάχει τα ενδιαφέροντα ερωτήματα που προκαλεί «η μικρή επανάσταση», αλλά ούτε να παρακαμφθούν. Ερωτήματα, πρώτα από όλα, σχετικά με τη λειτουργία και τις συνέπειες αυτού του γεγονότος: ποια η σημασία της ανακάλυψης των Αθηνών για την ευρωπαϊκή πρόσληψη του ελληνικού χώρου; Πώς επενεργεί η νέα θέση που αποκτά η Αθήνα στη θεώρηση του

Ρώσοι περιηγητές στην Κωνσταντινούπολη

ΣΤΑ 1830 Ο ΡΩΣΟΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΣ Βίκτορ Τεπλιακόβ είχε τη σπάνια τύχη να βρεθεί στο εσωτερικό του Σαράι-Μπουρνού, των περίφημων Σουλτανικών Ανακτόρων. Εκεί, ικνηλατώντας τις θαμμένες στα θεμέλια της οθωμανικής αυτοκρατορίας μνήμες του Βυζαντίου, κάνει ένα γενικό σχόλιο για τους συνειρμούς που ξυπνά σε έναν Ρώσο το σαγηνευτικό μωσαϊκό της Πόλης: «Ατενίζοντας αυτή την εικόνα μπορεί να θυμηθείτε ότι το λίκνο της πίστης μας, το μουσείο του ιστορικού μας βίου, η βυζαντινή Βασιλεύουσα δοξολογείται από παλιά ως η ιερή πόλη του ρωσικού λαού. Και τότε, βέβαια, η μεγαλοφυΐα του Βυζαντίου θα σας μιλήσει σ' εκείνη τη σοφή γλώσσα που πλήρως κατανοητή γίνεται μόνο στη ρωσική καρδιά: όμως, χάριν του σύγχρονου, θετικού τρόπου σκέψης, μην παρασυρθείτε από το ενσαρκωμένο μπροστά σας ονειροπόλημα, ακόμη κι αν αυτό πάρει τη μορφή της πανέμορφης πατρίδας που από παλιά σας είχαν τάξει»¹.

Το κοινό, στο οποίο απευθυνόταν ο συγγραφέας, ήταν τεράστιο. Αφήνοντας κατά μέρος, τους κατ' εικασίαν επισκέπτες της Πόλης (όπως λ.χ. τον Ντοστογιέφσκι), αν λογαριάσουμε μόνο εκείνους τους Ρώσους που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα του Βοσπόρου, δοκίμασαν να καταγράψουν τα καθέκαστα του ταξιδιού και τα γραπτά τους είδαν το φως της δημοσιότητας, το αποτέλεσμα, παρά τις σοβαρότατες αυτές «εκπτώσεις», θα είναι εντυπωσιακό: καταμετρά το μισό τουλάχιστον από τα περίπου 1.000 δημοσιεύματα (ταξιδιωτικά ημερολόγια κ.ο.κ.) που αποτυπώνουν τη διακίνηση των Ρώσων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο κατά τον 19ο αιώνα².

Στον πειρασμό που επισήμανε ο Τεπλιακόβ οι συγγραφείς των ταξιδιωτικών αυτών κειμένων ήταν εύαλωτοι σε πολύ διαφορετικό βαθμό. Πέραν του κοινού δεδομένου «Ρώσος ορθόδοξος», ποικίλα άλλα χαρακτηριστικά καθόριζαν την οπτική γωνία του καθενός. Αρκεί να σημειωθεί ότι μεταξύ τους συναντάμε εκπροσώπους πολλών, ετερόκλητων ως προς την παι-

δεία και την κοσμοαντίληψη, κοινωνικών ομάδων. Βλέπουμε χωρικούς προσκυνητές, καθ' οδόν προς τον τάφο του Κυρίου, να δακρύνουν στη θέα των μιναρέδων που περιφρουρούν την αιχμάλιτη Αγία-Σοφιά, τους βαρυστημένους γαιοκτήμονες που προσδοκούν δυνατές συγκινήσεις από την πολυθρύλητη «σφίγγα της Ανατολής» και καταλήγουν να διώχνουν τα νέφη της πλήξης με τα σύννεφα των ναργιλέδων, τους κληρικούς που κατέρχονται στα εδάφη της υπόδουλης Ορθοδοξίας – κάποιιοι για ν' αναθερμάνουν τις παραδοσιακές συνδέσεις και άλλοι για να προσθέσουν τη δική τους φωνή στη χορωδία της φοβισμένης από τις ετερότητες του έξω κόσμου ρωσικής φιλαυτίας. Σημαντική παρουσία έχουν οι θεράποντες διαφόρων επιστημών, που στρέφουν τον μεγεθυντικό φακό στα βάθη των αιώνων ή στη ζέουσα επικαιρότητα, και οι ανήσυχτοι στοχαστές, οδηγούμενοι από την ανάγκη να δουν με τα μάτια τους τον τόπο που κείται μεταξύ δράσης

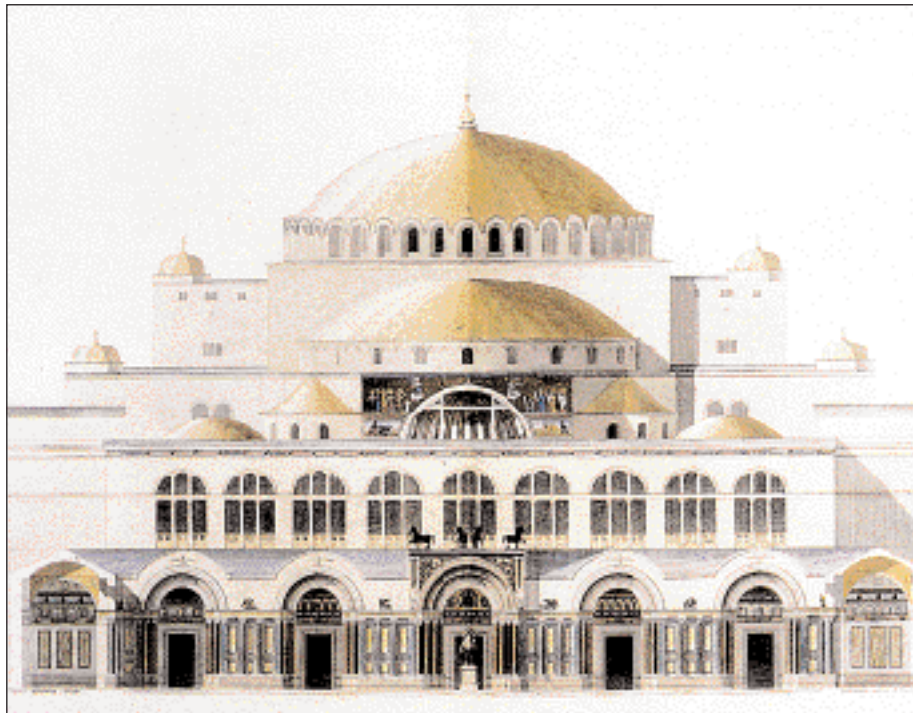
Οι Ρώσοι περιηγητές και οι παλαιοί δεσμοί των ομοδόξων με τη Βασιλεύουσα

και αδράνειας, Δύσης και Ανατολής. Και, φυσικά, υπάρχουν οι καλλιτέχνες που αναζητούν παλιές οπασίες και καινούργια σκιρτήματα, διπλωμάτες, στρατιωτικοί, συγγραφείς ταξιδιωτικών εγχειριδίων, φιλόδοξοι νέοι και φιλοπεριεργοί συνταξιούχοι ποικίλων επαγγελμάτων.

Για πολλούς απ' αυτούς οι ελληνικοί τόποι και, γενικά, ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης δεν αποτελούσαν, συνειδητά τουλάχιστον, αντικείμενο ειδικού ενδιαφέροντος. Όπως και τόσοι άλλοι περιηγητές, οι Ρώσοι εντυπωσιάζονταν, πρώτα απ' όλα, από τις αντιθέσεις της Πόλης: το φαντασμαγορικό πανόραμα, που θύμιζε τις «Χίλιες και μία νυχτες» και την αφάνταστη ασχμία του εσωτερικού της, τα σαθρά σπίτια των ανθρώπων και τα αγέρωχα οθωμανικά νεκροταφεία, την απaráμιλλη μεγαλοπρέπεια του τοπίου και τις δυσβάσταχτες οχλήσεις από τους μικροεπαγγελματίες κάθε είδους και τις φριχτές αγέλες αδέσποτων σκύλων.

Μνήμες παλαιού δεσμού

Μέσα στο γενικό αυτό σκηνικό η «ρωσική καρδιά», όπως το έθεσε ο Τεπλιακόβ, αφουγκραζόταν ωστόσο ένα ιδιαίτερο, οικείο κάλεσμα: ίσως όχι τη φωνή του Βυζαντίου –που λίγοι είχαν τα εφόδια να την αναγνωρίσουν– αλ-

▲ Αναπαράσταση πρόσωσης του ναού της Αγίας Σοφίας. Αιθογραφία του Ι. Σελεγκέβ, βασιομένη σε σχέδιο του Ι. Εφίμοβ.

λά τις μνήμες του παλαιού δεσμού με τη «Βασιλεύουσα» και τη χώρα, την οποία οι πρόγονοι των Ρώσων του 19ου αιώνα ονόμαζαν «ελληνική γη». Ενας από τους πιο επιτήμες μύστες του παρελθόντος, ο Κωνσταντίνος Μπαζίλι, διατύπωσε την ειδική αυτή σχέση ως εξής: «Αναμφισβήτητα δεν υπάρχει πόλη που ν' αξίζει περισσότερο την προσοχή μας. Εδώ και δέκα αιώνες τα βλέμματα της Ρωσίας είναι προσπλωμένα στην πρωτεύουσα του Βοσπόρου: είτε με τα πλούτη της προσελκύει τους μυθικούς μας πολεμιστές είτε εκπέμπει στον αγαλλόμενο Βορρά το λυκαυγές του χριστιανισμού είτε κληροδοτεί στον πρίγκιπα της Μόσχας τον τελευταίο βλαστό του αυτοκρατορικού οίκου και τον αετό του Βυζαντίου που πέταξε μακριά από τις αιχμάλιτες ακτές του Βοσπόρου είτε εκτρέφει τα μεγαλεπήβολα σχέδια της Αικατερίνης Β', υποσχόμενη στον κόσμο ολόκληρο νέες στροφές της μοίρας»³.

Και αυτοί ακόμη που, υπηρετώντας τον «θετικό», εκπορευόμενο από τις αξίες του Διαφωτισμού, τρόπο σκέψης, παραμέριζαν τις ελληνορωσικές αναμνήσεις και καυτηρίαζαν τα ενθυμήματα του «βυζαντινισμού» που συναντούσαν στην Πόλη, μαρτυρούσαν το δυναμικό εκείνο στοιχείο, που –εν γνώσει ή και εν αγνοία του κάθε Ρώσου περιηγητή– μπόλιαζε την οπτική του. Οι κεραυνοβόλες, λ.χ., δηλώσεις του Αλέξανδρου Μίλιουκόβ, στα μέσα του αιώνα, ότι η Αγία-Σοφιά είναι ναός όλης της ανθρωπότητας (κι όχι εκείνων που την έκτισαν), ενώ οι Έλληνες της Πόλης δεν είναι παρά απόβλητα του κράτους που μόνο την εκλεπτυσμένη διαφθορά του είχε να συνεισφέρει στην παγκόσμια ιστορία, προδίδουν την ύπαρξη ομφάλιου λώρου, ίσως και πιο ισχυρού από το πάθος, με το οποίο ο συγγραφέας πάσχιζε να τον κόψει. Ο ίδιος, άλλωστε, σε μια άλλη αποστροφή του λόγου του, παρατηρούσε πως όλη η Κωνσταντινούπολη, με τους λασπωμένους δρόμους και τα αξιοθρήνητα σύγχρονα

κτίσματα, μοιάζει με τους τοίχους της Αγία-Σοφίας, όπου μέσα από τους τούρκικους σοβάδες προβάλλουν, απτόητες, οι μορφές των παλαιών ελληνικών ψηφιδωτών⁴.

Ο ρωσικός καθρέφτης της Πόλης, όπως φανερώνεται μέσα από τα ταξιδιωτικά κείμενα του 19ου αιώνα, έχει λοιπόν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Όποια και αν ήταν τα εφόδια, οι σκοποί και οι προθέσεις του ταξιδιώτη, μέσα στο πανδαιμόνιο της πολυπρόσωπης Πόλης η ματιά του συλλαμβάνει εικόνες, που έχουν ειδικό ελληνικό ενδιαφέρον και, φυσικά, συγκροτούν ένα γόνιμο πεδίο για τη μελέτη του περιηγητισμού στον ελληνικό χώρο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Σε εκτενή μορφή το θέμα παρουσιάζεται σε υπό έκδοση άρθρο στο περιοδικό «Θέματα Λογοτεχνίας».

1. V. G. Tepliakov, Saraj-burnu: «Otechestvennyje zapiski», τ. 31 (1843).

2. Βλ. Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, «Russian travelers to the Christian East from the twelfth to the twentieth century». Slavica Publishers Inc., Columbus, Ohio 1986. Ολγα Αλεξανδροπούλου, «Η περιήγηση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και ανατολικής Μεσογείου στη ρωσική φιλολογία τον 19ο αιώνα. Σκιαγράφηση του θέματος», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18ο και 19ο αιώνα», Αθήνα 1997.

3. K. Bazili, «Ocherki Konstantinopolia», Αγ. Πετρούπολη 1835, τ.1.

4. A. Miliukov, Afiny i Konstantinopol' (Iz putevykh zapisok 1857 goda): «Russkoje slovo», Αγ. Πετρούπολη, 1859, Ιούλιος.

◀ **Εσωτερικό του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Ξυλογραφία του Α. Ρουντιακόβ, βασιομένη σε σχέδιο του Α. Σεργκέγεβ. (Πηγή: «Russian Travellers to the Greek World, 12th–first half of the 19th centuries», Μόσχα 1995).**

Πώς είδαν την Ελληνίδα

▲ *Γυναίκες της Σαντορίνης με σεμνή, όπως βλέπουμε, αμφίεση, παρά τα γραφόμενα παλαιών περιηγητών που έκριναν άσεμνη την ενδυμασία των γυναικών στη Σαντορίνη, τη Χίο και την Κύπρο γιατί είχε, όπως έλεγαν, κοντή φούσια ή μεγάλο ντεκολιτέ. (Εγχρωμη λιθογραφία σε αρχικό σχέδιο J.B. Hilaire).*

Της **ΕΛΕΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ**

*Καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας
των Ιονίων Πανεπιστημίων*

ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ να γνωρίσουν τις Ελληνίδες ή να συλλέξουν πληροφορίες για αυτές καθορίζονταν από τα δρομολόγια, το χρόνο παραμονής τους σε ένα μέρος, τις τοπικές συνθήκες και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των γυναικών. Συχνά ήταν πολύ δύσκολο ακόμη και να τις δουν, αφού οι ανύπαντρες νεαρές κοπέλες και οι γυναίκες των υψηλότερων τάξεων ζούσαν εξαιρετικά περιορισμένες. Θα ήταν βεβαίως ευκολότερο για τους ταξιδιώτες να ασχοληθούν με τις γυναίκες των φτωχότερων τάξεων που οι βιοτικές ανάγκες δεν επέτρεπαν τον έγκλεισμό τους μέσα στο σπίτι, αλλά συνήθως δεν είχαν το ενδιαφέρον.

Στην πειρωτική Ελλάδα η κοινωνική τάξη καθόριζε τον τρόπο ζωής της γυναίκας. Η εθνική προέλευση όμως διαφοροποιούσε κάπως τις Ελληνίδες από τις Αρβανίτισσες, που συνήθως απολάμβαναν περισσότερη ελευθερία. Σημαντικότερες διαφορές παρατηρούνταν ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου και τη λοιπή Ελλάδα.

Η απουσία σχεδόν ολόκληρου του ενεργού αντρικού πληθυσμού που ταξίδευε με τα καράβια, αλλά και των Τούρκων, καθιστούσε τις γυναίκες των νησιών του Αιγαίου ελεύθερες και ενεργητικές, καθώς αναγκαστικά επωμιζονταν όλες τις βιοτικές ευθύνες. Συγκριτικά μεγαλύτερη ελευθερία είχαν επίσης οι γυναίκες της Πόλης και της Σμύρνης, λόγω της επαφής των Φαναριωτών και των πλούσιων εμπόρων με τους Φράγκους που ζούσαν εκεί και με τις δυτικές αντιλήψεις γενικότερα. Το αντίθετο ακριβώς συνέβαινε στα Επτάνησα, όπου οι γυναίκες και τα κορίτσια των ανωτέρων τάξεων παρέμεναν

▲ *Ελληνίδα νύφη*, J.B. Van Mour, επιχρωματισμένη χαλκογραφία. Όταν οι περιηγητές τύχαινε να παρενρθεθούν σε γάμους, τους περιέγραφαν με λεπτομέρεια, και έγραφαν σχετικά τοπικά έθιμα και συγκέντρωναν πληροφορίες για συναφή έθιμα, όπως η προίκα.

▼ *Γυναίκες της Χίου*. Θετικά περιγράφεται η προσωπικότητα των Ελληνίδων από τους περιηγητές: παρά τη συγκρατημένη συμπεριφορά τους, ήταν γοητευτικές, χαριτωμένες, ζωηρές και φιλικές, είχαν ευχάριστους και κομψούς τρόπους, ομιλία εύγλωττη και εκφραστική (Εγχρωμη λιθογραφία βάσει προγενέστερης χαλκογραφίας σε σχέδιο J.B. Hilaire).

αυστηρά περιορισμένες. Βαθμιαία αλλαγή στα ήθη και στις νοοτροπίες παρατηρείται από τα τέλη του 18ου αι.

Φυσική εμφάνιση

Η φυσική εμφάνιση και η ενδυμασία των γυναικών προκαλούσαν κυρίως την περιέργεια των περιηγητών. Μακροσκελείς περιγραφές, που κάποτε συνοδεύονται από σχέδια, φανερώνουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γυναικεία φορεσιά. Οι παλαιότεροι ταξιδιώτες θεωρούσαν όμορφες τις Αιγαιοπελαγίτισσες, αν και έκριναν την ενδυμασία ορισμένων νησιών κακόγουστη και καθόλου κολακευτική και κάποιων άλλων, όπως της Σαντορίνης, της Χίου και της Κύπρου, άσεμνη, είτε γιατί είχε κοντή φούστα είτε γιατί είχε μεγάλο ντεκολτέ. Συχνές είναι και οι περιγραφές των πολυτελών φορεσιών και των κοσμημάτων των πλούσιων γυναικών της Πόλης και της Σμύρνης. Με αποδοκιμασία σχολιάζουν όλοι οι περιηγητές τη συνήθεια των γυναικών να βάζονται, συχνά με έντονο τρόπο.

Οι συνθήκες ζωής των Ελληνίδων από τον 15ο έως τον 19ο αι., μέσα από τα κείμενα των περιηγητών

Βαθμιαία, οι απόψεις για την ωραιότητα των Ελληνίδων άλλαξαν και άρχισε να εκφράζεται η άποψη ότι οι όμορφες γυναίκες σπάνιζαν και ότι οι γυναίκες ήταν παχύτερες από ό,τι στη Δύση. Συνηθισμένη ήταν η παρατήρηση ότι οι νεαρές κοπέλες πριν από τα 20 τους χρόνια συχνά ήταν ωραίες, αλλά γερνούσαν πρόωρα και στα 25 τους ήταν γεμάτες ρυτίδες και έδειχναν γριές. Το φαινόμενο αποδιδόταν στη συχνή χρήση των καμάμ και στην περιορισμένη και καθιστική ζωή των γυναικών. Προτάθηκε βεβαίως και ορθολογικότερη ερμηνεία: οι σκληρές συνθήκες της ζωής, η κακή διατροφή και οι παρατεταμένες νηστείες επηρέαζαν την υγεία και την εμφάνιση των ανθρώπων και περισσότερο των γυναικών, κυρίως των λαϊκών τάξεων.

Η προσωπικότητα των Ελληνίδων περιγράφεται θετικά: παρά τη συγκρατημένη συμπεριφορά τους, ήταν γοητευτικές, χαριτωμένες, ζωηρές και φιλικές, είχαν ευχάριστους και κομψούς τρόπους, ομιλία εύγλωττη και εκφραστική. Παλαιότεροι περιηγητές συχνά παρουσίαζαν ως ανήθικες τις γυναίκες της Μήλου, της Κιμώλου, της Μυκόνου και της Χίου, ενίοτε δε κακολογούσαν και τις γυναίκες της Πόλης. Η έκλυση των ηθών στα νησιά αποδιδόταν στη μακρόχρονη παρουσία κουρσάρων και πειρατών στο Αιγαίο. Οι μεταγενέστεροι ταξιδιώτες συνήθως απέρριπταν τους ισχυρισμούς αυτούς.

Η μόρφωση των γυναικών άρχισε να προκαλεί το βαθμιαία αυξανόμενο ενδιαφέρον και τα σχόλια των ταξιδιωτών λίγο πριν από τα τέλη του 18ου αι. Μέσα σε λίγα χρόνια η έλλειψη παιδείας των Ελληνίδων αποτέλεσε προσφιλέσ αντικείμενο σχολιασμού. Κοινή παρατήρηση ήταν ότι η εκπαίδευση δεν εθεωρείτο επιθυμητή για τα κορίτσια, αναγκαίες ήταν μόνον οι γνώσεις που θα τους επέτρεπαν να διαχειρίζονται το σπιτικό τους, να γνέθουν ή να κεντάνε. Έτσι, τα κορίτσια προετοιμάζονταν από τη νηπιακή ηλικία για το ρόλο αυτό. Μάθαιναν επίσης να σχεδιάζουν, να παίζουν κάποιο όργανο και να χορεύουν. Γνώριζαν πολλά τραγούδια και διέθεταν ένα ατελείωτο ρεπερτόριο από ιστορίες. Αν κάποιο από τα στενά συγγενικά τους πρόσωπα γνώριζε γράμματα, τότε ενδεχομένως δίδασκε και το κορίτσι να διαβάζει. Γενικά, ο ασφυκτικός περιορισμός των κοριτσιών μέσα στο σπίτι, οι γάμοι σε πολύ νεαρή ηλικία και η μεγάλη φτώχεια των γονέων των κατώτερων τάξεων καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη την εκπαίδευσή τους.

Μόρφωση

Έτσι, οι γυναίκες, αν και προικισμένες με ευφυΐα, ευγλωττία και γρήγορη αντίληψη, κατέληγαν να είναι αδαείς και δεισιδαιμόνες. Ωστόσο, παρά την έλλειψη συστηματικής εκπαίδευσης, όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές,

Ετσι, οι γυναίκες, αν και προικισμένες με ευφυΐα, ευγλωττία και γρήγορη αντίληψη, κατέληγαν να είναι αδαείς και δεισιδαιμόνες. Ωστόσο, παρά την έλλειψη συστηματικής εκπαίδευσης, όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές,

▲ Βοσκοί στην Αρκαδία. Λιθογραφία από σχέδιο του βαρόνου O.M. von Stackelberg, ο οποίος ταξίδεψε και έζησε στην Ελλάδα τα έτη 1810-13.

► Κυρία της μεσαίας τάξεως από την Τήνο. Από το οδοιπορικό του Choiseul-Gouffier, «Voyage pittoresque de la Grece», Παρίσι 1782.

μάθαιναν πολύ γρήγορα. Π.χ. πολλές γυναίκες της Σμύρνης και της Πόλης μάθαιναν ξένες γλώσσες και ενίοτε αποκτούσαν κάποιες γνώσεις λογοτεχνίας ανάλογες με εκείνες των γυναικών της Δ. Ευρώπης.

Οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων ζούσαν πολύ σκληρή ζωή. Οχι μόνο συμμετείχαν στις γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες της οικογένειάς τους και κατασκεύαζαν όλο τον απαραίτητο ρουσιισμό της, αλλά συχνότατα δούλευαν και ως μισθωτές εργάτριες σε ανάλογες, αλλά και σε πολύ σκληρότερες, ασχολίες, σπάνια όμως είχαν το ίδιο μεροκάματο με τους άντρες. Η ασχολία των γυναικών με το γνέσιμο, την ύφανση, το κέντημα και το ράψιμο δεν κάλυπτε μόνο τις οικιακές ανάγκες, αλλά αποτελούσε και βιοποριστικό επάγγελμα. Στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, οι γυναίκες κατασκεύαζαν και πουλούσαν μεταξωτά και βαμβακερά αντικείμενα. Η τοπική οικοτεχνία αποτελούσε, μαζί με τα εισοδήματα των ναυτικών, τη σημαντικότερη πηγή εισροής χρημάτων σε πολλά νησιά. Και σε όλη την Ελλάδα, όπου υπήρχε βιοτεχνική κλωστοϋφαντουργική παραγωγή μαρτυρείται η συστηματική συμμετοχή των γυναικών.

Οι ταξιδιώτες συγκέντρωναν επίσης πληροφορίες για το γάμο και συναφή με αυτόν θέματα, όπως είναι η προίκα, και έχουν καταγράψει σχετικά τοπικά έθιμα. Όταν τύχαινε να παρευρεθούν σε γάμους, δεν παρέλειπαν να τους περιγράψουν με κάθε λεπτομέρεια.

Παρά την αποσπασματικότητα των πληροφοριών των περιηγητών, από τα κείμενά τους προκύπτει μια αρκετά καθαρή εικόνα των συνθηκών ζωής της Ελληνίδας της περιόδου αυτής, που σε συνδυασμό με τις σύγχρονες ελληνικές πηγές μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το τόσο λίγο εξετασμένο αυτό θέμα. ❧

Ρομαντικοί ταξιδιώτες- συγγραφείς

Της **ΒΑΣΩΣ ΜΕΝΤΖΟΥ**

Φιλολόγον - Ερευνήτριας

ΑΝ ΟΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ περιηγητών αποτελούν μαρτυρίες για την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, τα οδοιπορικά του 19ου αι. δεν προσφέρονται σε μια ανάγνωση που θα συνέβαλλε στη συλλογή πληροφοριών, καθώς η αφήγηση βασίζεται τώρα σε προσωπικές ενοράσεις και η επεξεργασία της πραγματικότητας γίνεται με σχεδόν απόλυτη ελευθερία.

Τον 19ο αι. μια νέα γενιά στοχαστών, συγγραφέων, καλλιτεχνών παίρνει καινούργια συνείδηση της Ανατολής. Το αναπτυσσόμενο ρομαντικό κίνημα και οι ρήξεις που δημιουργεί οδηγούν σε έναν νέο αυτοπροσδιορισμό και μια νέα πρόσληψη της ετερότητας. Οι ρομαντικοί ταξιδιώτες-συγγραφείς, ξεκόβοντας από την παράδοση του 18ου αι. που επέβαλλε την υποταγή του υποκειμένου στο αντικείμενο, όπου δηλαδή το διακύβευμα δεν ήταν ο αφηγητής αλλά οι τόποι που επισκεπτόταν, προβάλλουν ξεκάθαρα το εγώ που παρεμβάλλεται όλο και περισσότερο στη ροή του κειμένου. Τώρα ο ταξιδιώτης γίνεται πρωταγωνιστής της περιπέτειας που αφηγείται και το οδοιπορικό στρέφεται προς την αυτοβιογραφία. Έτσι θα δούμε να πολλαπλασιάζονται τα ημερολόγια, τα απομνημονεύματα, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Ο συγγραφέας αναζητεί καινούργιες εικόνες, καινούργια ερεθίσματα και νέες πηγές έμπνευσης. Εκείνο που έχει σημασία είναι το λογοτεχνικό έργο ως ανεξάρτητο και αυτόνομο αισθητικό γεγονός και όχι η αντικειμενική παράσταση της πραγματικότητας. Το ταξίδι στην Ανατολή γίνεται ταξίδι προς τη γραφή.

Φιλέλληνες ή τουρκόφιλοι

Το ξεκίνημα των ρομαντικών ταξιδιών γίνεται με το Οδοιπορικό του Σα-

▲ Ο Σατομπριάν μπροστά στα ερείπια της Καρχηδόνας, τελενταίο σιαθμό του ταξιδιού του στην Ανατολή, στα 1806-7. Ο μεγάλος συγγραφέας υπήρξε ένας από τους πρωτοπόρους του γαλλικού φιλελληνισμού. Όταν επισκέφθηκε την προεπαναστατική Ελλάδα, δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για τις αρχαίες αναμνήσεις, αλλά και για την τέχνη των σκλαβωμένων Ελλήνων.

▲ Αποψη της Σύρας πριν από την ανάδειξη του νησιού σε οτανροδρόμο Λύσης - Ανατολής. Εγχρωμη λιθογραφία βάσει χαλκογραφίας σε σχέδιο του Choiseul -

Τον 19ο αι. μια νέα γενιά στοχαστών προσεγγίζει την Ανατολή με κείμενα λογοτεχνικών αξιώσεων

τομπριάν, βιβλιο-σταθμό, με καθαρά λογοτεχνικές αξιώσεις και αξεπέραστο πρότυπο για τους συγγραφείς των μεταγενέστερων οδοιπορικών – γνωστό και στην Ελλάδα από τη μετάφραση του Ροΐδη, το 1860. Είναι ο μόνος από τους ρομαντικούς που επισκέπτεται την προεπαναστατική Ελλάδα, μιαν Ελλάδα «ήσυχη και θλιβερή», και ενδιαφέρεται όχι μόνο για τις αρχαίες αναμνήσεις αλλά και για την τύχη των σκλαβωμένων Ελλήνων. Αργότερα, μετά την Επανάσταση, ο Σατομπριάν θα θεωρηθεί ένας από τους πρωτοπόρους του γαλλικού φιλελληνισμού.

Τελείως διαφορετική είναι η Ελλάδα που θα γνωρίσει ο Λαμαρτίνος, το 1832. Η ερήμωση και η απελπισία, η αθλιότητα και ο τρόμος προκαλούν φρίκη στον ποιητή, ο οποίος όμως θα παρευρεθεί σε μια συνεδρίαση του ελληνικού κοινοβουλίου και θα αφιερώσει μερικές από τις ωραιότερες σελίδες του στους Έλληνες βουλευτές. Το 1836 στη γαλλική Βουλή, βουλευτής και ο ίδιος, θα αναφερθεί άλλη μια φορά στους αντιπροσώπους της απελευθερωμένης Ελλάδας και θα εκφράσει τη βαθιά εντύπωση που του προξένησαν. Θα άξιζε ίσως να σημειωθεί εδώ η αντιφατική πολιτική στάση του Λαμαρτίνου στα θέματα που σχετίζονταν με την ελληνοτουρκική διένεξη.

Ενώ δηλαδή είχε συμμετάσχει στο γενικό φιλελληνικό κλίμα, με την οκτάτομη *Ιστορία της Τουρκίας* που δημοσίευσε το 1854-1855, παίρνει σαφή θέση υπέρ της Τουρκίας – «η απελευθέρωση της Ελλάδας υπήρξε μέγα πολιτικό σφάλμα», γράφει μεταξύ άλλων – γεγονός που προκαλεί έντονες αντιδράσεις στην ελληνική πλευρά. Το ίδιο θα συμβεί και με τον Νερβάλ ο οποίος πέρασε από την Ελλάδα το 1843 και δημοσίευσε το ταξίδι του, το 1851. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και *Ιστορία του Λαμαρτίνου* και το *Ταξίδι στην Ανατολή* του Νερβάλ δημοσιεύθηκαν σε χρονολογίες όπου η ισορροπία των σχέσεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη Δύση είχε μεταβληθεί: βρισκόμαστε στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου που θα ενώσει την Τουρκία με την Αγγλία και τη Γαλλία εναντίον της Ρωσίας. Οι δύο ποιητές θα συμπλεύσουν με τις αντιλήψεις της χώρας τους και θα ακολουθήσουν τη στάση της Γαλλίας προς την Τουρκία. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί αυτή η σχηματική εν πολλοίς κατάταξη των περιηγητών σε φιλέλληνες και τουρκόφιλους, σύμφωνα με την οποία φιλέλληνες θεωρούνται ο Σατομπριάν, ο Ενγκάρ Κινέ, τουρκόφιλοι ο Λαμαρτίνος, ο Νερβάλ, ο Πιέρ Λοτί.

Αποστολή στο Μοριά

Στα κείμενα που γράφθηκαν για την Ελλάδα του 19ου αι., εκτός από τις

αφηγήσεις των γνωστών συγγραφέων, θεωρώ ότι μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τα *Απομνημονεύματα* των μελών της γαλλικής Αποστολής στο Μοριά. Εργο των μελών της Αποστολής ήταν η απόπειρα συστηματικής μελέτης και καταγραφής του ελληνικού χώρου. Τα *Απομνημονεύματα* που μας άφησαν ωστόσο δεν αναφέρονται στην επιστημονική γνώση, καθώς φωτίζουν κάποιες άλλες πλευρές του οικονομικού και κοινωνικού βίου της χώρας. Τα κείμενα αυτά αποτελούν μαρτυρίες μιας εποχής κατά την οποία οι περιηγητές είχαν αναστείλει την ταξιδιωτική τους δραστηριότητα λόγω των γεγονότων της Επανάστασης. Οι συγγραφείς τους δεν είναι απλοί παρατηρητές που ταξιδεύουν για λογαριασμό τους και συλλέγουν εικόνας και δεδομένα που θα συγκροτήσουν στη συνέχεια μια ταξιδιωτική αφήγηση, είναι μέλη μιας Αποστολής και συμμετέχουν σε ένα ομαδικό ταξίδι. Η παρουσία τους στην Ελλάδα κατά συνέπεια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτό το ταξίδι που καθορίζει και το είδος της αφήγησης που θα προκύψει από αυτή την εμπειρία. Στιγμιότυπα μιας ζωντανής πραγματικότητας αποτελούν οι συναντήσεις των μελών της Αποστολής με Έλληνες αγωνιστές ή με τον Καποδίστρια καθώς και οι περιγραφές των δειπνών και των γιορτών που δίνονταν με διάφορες ευκαιρίες και έφερναν στον ερειπωμένο Μοριά κάτι από την ατμό-

σφαιρα του Παρισιού. Κείμενα άμεσων παρατήρησης, λοιπόν, αλλά με διαφάνεια και αμεσότητα που λείπουν συχνά από τις κλασικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις. Ωστόσο, το μόνο από τα κείμενα αυτά που αντέχει σε μίαν αξιολόγηση με κριτήρια καθαρά λογοτεχνικά είναι η αφήγηση του Εντγκάρ Κινέ, χρονικό της συγκεκριμένης περιόδου, γραμμένο με γνώση και ακρίβεια αλλά και πολλή συμπάθεια για τον δοκιμαζόμενο ελληνικό λαό.

Ο Κινέ εγκατέλειψε γρήγορα τους συντρόφους του για να συνεχίσει το δικό του δρομολόγιο: Πελοπόννησος, επίσκεψη στην τουρκοκρατούμενη ακόμη Αθήνα, Κυκλάδες και σύντομη παραμονή στη Σύρα από όπου προέρχεται και το ακόλουθο στιγμιότυπο: «Έτυχε να φτάσω την κατάλληλη στιγμή για να παρευρεθώ στις εκλογές της κάτω πόλης. Από το πρωί η καμπάνα του αγίου Γεωργίου καλούσε στην εκκλησία τους πρόσφυγες από τη Χίο. Οι ναύτες, ξυπόλυτοι, ασκεπείς, έρχονταν στη σειρά, αργά, σιωπηλά, να ρίξουν σε δύο χαρτόκουτα την ψήφο τους. Εβλεπες λοιπόν εδώ έναν πλάνητα πληθυσμό, τον πληθυσμό της Χίου, που πριν από μερικά χρόνια έχασε την πατρίδα του, να εκλέγει ήσυχα τους δικαστές του, τους δημοτικούς του άρχοντες και τους αντιπροσώπους του». Ο Κινέ αναφέρεται στους 20.000 πρόσφυγες από τη Χίο που, μετά τη σφαγή του 1822, κατέφυγαν στη Σύρα και έδωσαν μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη του νησιού.

Ο Νερβάλ μάλαει και για θεατρική παράσταση που παρακολούθησε εκεί – ξέρουμε όμως ότι ο Νερβάλ δεν έμεινε καθόλου στη Σύρα, οι περιγραφές του οφείλονται σε προγενέστερα οδοιπορικά. Εκείνο που τον ενδιέφερε ήταν η λογοτεχνική μετουσίωση του υλικού είτε αυτό προερχόταν από άμεση είτε από έμμεση πηγή. Το οδοιπορικό του, η πιο ολοκληρωμένη και συγκροτημένη ταξιδιωτική αφήγηση του 19ου αι., είναι προϊόν προσωπικών αναζητήσεων και μεταφυσικών ανησυχιών μάλλον παρά καταγραφή μιας κοινωνικής, ιστορικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Λογοτεχνία

Με τον Νερβάλ φτάνουμε στα μισά περίπου του αιώνα. Αυτό το πρώτο ήμισυ του 19ου αι. είναι και η σημαντικότερη περίοδος των ρομαντικών οδοιπορικών από την Ανατολή. Από εδώ και πέρα, με την τελειοποίηση των μέσων μετακίνησης, με την αποκατάσταση της ασφάλειας των χειρσαίων οδών και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, τα ταξίδια πολλαπλασιάζονται χάνοντας ταυτόχρονα και τη μαγεία τους. Ωστόσο η πδωνιστική ιδεολογία του ταξιδιού της Ανα-

τολής εξακολουθεί να υπάρχει: μέσα σε αυτήν θα κινηθεί ο Γκομπινό και θα γράψει δύο νουβέλες με θέματα ελληνικά. Εδώ έχουμε μιαν άλλη παράμετρο της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, όταν δηλαδή οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις ενσωματώνονται σε κείμενο μυθοπλασίας και αποτελούν πλαίσιο για την ανάπτυξη της πλοκής. Στις νουβέλες αυτές οι περιγραφές του χώρου εντάσσονται στις απαιτήσεις του κειμένου και το επεξεργασμένο πρωτογενές υλικό, το ταξίδι, μεταλλάσσεται σε λογοτεχνία.

Εκείνη την εποχή, μαζί με την πληθώρα των ταξιδιωτικών αφηγήσεων που κατακλύζουν την αγορά, πολλαπλασιάζονται και οι ταξιδιωτικοί οδηγοί, οι οποίοι παρέχουν όχι μόνο εγκυκλοπαιδικές πληροφορίες αλλά και πρακτικές οδηγίες. Εκτός όμως από τις πρακτικές ανάγκες μιας σχετικά άνετης διαμονής, έντονη ήταν και η ανάγκη κάποιας στοιχειώδους έστω επικοινωνίας με τον εγχώριο πληθυσμό. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται οι διερμηνείς, οι δραγουμάνοι, συνήθως αγράμματα και αμφιλεγόμενα άτομα, που συνοδεύουν τους ταξιδιώτες.

Η ανάγκη επικοινωνίας και η προσπάθεια να γεφυρωθεί η απόσταση που χωρίζει δύο τελείως διαφορετικούς πολιτισμικά κόσμους δημιουργούν προβλήματα και παρεξηγήσεις και τελικά καταλήγουν σε αδιέξοδο. Ο

ευρωκεντρισμός των ταξιδιωτών είναι ισχυρός και η πρόθεση μύησης σε έναν κόσμο διαφορετικό παραμένει επιφανειακή. Ηδη από τα μέσα του 19ου αι., ο χαρακτήρας των ταξιδιών μεταβάλλεται, ο ταξιδιώτης δεν είναι πια ο μοναχικός ήρωας της μεγάλης περιπέτειας, αφού συμμετέχει σε μαζικά οργανωμένα ταξίδια, οι τουριστικοί οδηγοί αντικαθιστούν σιγά σιγά τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις, η διάδοση της φωτογραφίας μειώνει την εμβέλεια των περιγραφών.

Ωστόσο τα ταξίδια συνεχίζονται, αφηγήσεις από την Ελλάδα γράφονται και τον 20ό αι. Και αναρωτιέται κανείς τι μένει να ειπωθεί ύστερα από τόσες περιγραφές, αφού όλα πια είναι γνωστά. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μένει το ίδιο το ταξίδι ως αφετηρία και κίνητρο για τη γραφή. «Είναι σαν να έκανα το ταξίδι μόνο και μόνο για να το γράψω», σημειώνει ο Μισέλ Λερίς. Από την άλλη, το αυτοβιογραφικό στοιχείο τονίζεται όλο και περισσότερο: «Δεν περιγράφω την Ελλάδα αλλά τη ζωή που περάσαμε εκεί», γράφει η Σιμόν ντε Μπουάρ. Σε τελευταία ανάλυση, αν λάβουμε υπόψη την πληθώρα των σχετικών εκδόσεων και το αυξανόμενο ενδιαφέρον του κοινού, η ταξιδιωτική αφήγηση μοιάζει να ανταποκρίνεται σε μια ολοένα εντονότερη ανάγκη φυγής και τελικά να αποτελεί ένα παράθυρο προς το όνειρο. ❀

▲ *Αποψη της Χίου. Χαλκογραφία του Φλαμανδού γεωγράφου Olfert Dapper, που έζησε τον 17ο αι. και ανήκει στο είδος των «περιηγητών», οι οποίοι δεν επισκέφθηκαν τους τόπους που περιγράφουν. Ετσι, το έργο του «Ακριβής περιγραφή των νήσων του Αρχιπελάγους» βρίθει ετερόκλιων και φανταστικών στοιχείων. Οι χαλκογραφίες του, όμως, παρότι επίσης αντιγραφές από προγενέστερα ταξιδιωτικά εγχειρίδια, διακρίνονται για αξιοθαύμαστη χάραξη και μοναδική επιδεξιότητα.*

Μέσα από τα μάτια του άλλου

▲ *Αποψη των Αθηνών στα 1865. Χαρακτικό του Bachelieu από φωτογραφία του Δ. Κωνοταντί-νου. «Στην Αθήνα μια φραγκέ-φραμε και πρέπει να πάγη κανείς μακριά για να δη καθ' αντι Ελληνική ζωή. Θυμάμαι εδώ και λίγα χρόνια ακόμα, κάτω από την Ακρόπολη στην παλιά Πλά-κα, ήταν ένα σωρό οπιτάκια, που το καθένα ήταν οσοιτή ζωγραφιά. Γέροι φονοτανελάδες κάθονταν στα καφεεδάκια, και τα κορί-τσια της γειονιάς έτρεχαν στη βρῖση με τις σιάμνες τους. Εκεί τώρα χτίστηκαν παλάτια και τα λίγα οπιτάκια που απόμειναν ολοένα χάνονται. Πολιτισμός θα μου πείτε – τόσο το καλλίτε-ρο. Θα ομορφύνη ο τόπος, θα μοιάζη οσοιτή Ευρώπη. Καλά αν-τό, σε πολλούς όμως δεν καλοέρ-χεται αντός ο πολύς πολιτισμός». Κ. Αννινος, «Ταξίδια στην Ελλά-δα», Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1910, Κ.Φ. Σκόκου.*

Της **ΡΑΝΙΑΣ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ**

Ερευνήτριας ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΤΑ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, οι γρα-πτές περιγραφές μακρόχρονων συνήθως ταξιδιών έχουν μακρά παράδοση και ιστορία στον ευρωπαϊ-κό τουλάχιστον χώρο. Οι περιγραφές των ξένων επισκεπτών, φορέων της δικής τους παιδείας και πολιτισμού, ποικίλλουν και διαφοροποιούνται ανά τους αιώνες, αποτυπώνοντας έτσι τις μορφές υποδοχής, δηλαδή αποδοχής ή και απόρριψης του νεότερου ελληνι-σμού, ιδωμένου συνήθως κάτω από το βάρος του αρχαίου παρελθόντος του.

Οι ιστορικές συγκυρίες και οι κοι-νωνικές συνθήκες δεν επέτρεψαν στον ελληνικό χώρο, την παράλληλη εμφάνιση ή και εξέλιξη του περιηγητι-κού κειμένου, με την ευρεία έννοια που αναγκαστικά αποδίδουμε στον όρο. Η Ελλάδα στερείται της μακράς

ευρωπαϊκής παράδοσης, τόσο στο επι-πεδο της οργάνωσης, της συχνότητας και της σκοπιμότητας των ταξιδιών όσο και στο επίπεδο της έκδοσης των περιηγητικών αφηγήσεων. Η ελληνι-κή ταξιδιωτική φιλολογία του 19ου και του 20ού αι., αντλεί τα γραμματο-λογικά της πρότυπα πολύ περισσότερο από τις ξένες περιηγητικές εκδό-σεις και τις προγενέστερες γεωγραφι-κές πραγματείες, παρά από τα δυσεύ-ρετα προσκυνητάρια ή τα ανέκδοτα ακόμη προσωπικά ημερολόγια των Φαναριωτών γραμματέων.

Διδακτικός χαρακτήρας

Σε πολύ γενικές γραμμές θα μπορού-σαμε να πούμε ότι κυρίαρχο χαρακτη-ριστικό του ελληνικού ταξιδιωτικού κειμένου κατά τον 19ο αι., και συγκεκρι-μένα στα μετεπαναστατικά χρόνια, είναι ο διδακτικός και εγκυκλοπαιδι-κός του χαρακτήρας. Την εποχή όπου

το ξενόγλωσσο περιηγητικό κείμενο έχει ήδη περάσει στον χώρο της λογο-τεχνίας, την εποχή δηλαδή όπου οι αφηγηματικές του δομές έχουν καλα-ρώσει, επιτρέποντας τη βιωματική έκ-φραση ενός ταξιδιού, στην Ελλάδα το ταξιδιωτικό κείμενο τάσσεται καθαρά στην υπηρεσία της πιστής πληροφό-ρησης με κεντρικό στόχο την αναγέν-νηση του ελληνισμού. Η εθνική αυτο-γνωσία, πρώτιστο καθήκον, γίνεται σαφές ότι πρέπει να περάσει και μέσα από τη γνώση του τόπου που κατοι-κούμε ως έθνος. Πρόκειται για επιχει-ρημα που προέρχεται από τους κόλ-πους του ελληνικού Διαφωτισμού και συνδέεται τόσο με την ανάπτυξη και τη διάδοση της γεωγραφικής γνώσης όσο και με την προεπαναστατική εθνική ιδεολογία.

Έτσι, στον 19ο αι. η γεωγραφία εμ-φανίζεται σαφώς αλληλένδετη με την ιστορία και οδηγεί στην καλύτερη γνώση της πατρίδας. Οι περιηγητικές

αφηγήσεις, σε άμεση συνάφεια με τη γεωγραφική γνώση αποτελούν, σύμφωνα με τα κείμενα της εποχής, σημαντικό μέσο εθνικής αυτογνωσίας και συγχρόνως απάντηση σε όσα, κατά καιρούς, οι ξένοι περιηγητές έχουν καταμαρτυρήσει στον ελληνικό λαό. Ιερά αποστολή των Ελλήνων είναι να απαντήσουν στην αδικία και στη συκοφαντία, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι το έργο της περιγραφής του τόπου τους καθώς και της ανάδειξης των αρχαίων τους μνημείων.

Ωστόσο στα ελληνικά ταξιδιωτικά κείμενα ή γεωγραφικές πραγματείες (τα όρια δεν είναι σχεδόν ποτέ ευκρινή) πραγματοποιούνται αναφορές σε ξένους περιηγητές οι οποίοι είχαν επισκεφθεί τον περιγραφόμενο χώρο κατά το πρόσφατο ή ακόμη και κατά το απώτερο παρελθόν. Οι αναφορές αυτές λειτουργούν όμως, στην ουσία, ως βιβλιογραφική τεκμηρίωση που συμπληρώνει την πληροφορία και καλύπτει τα γνωστικά κενά του συγγραφέα με όσα είχαν ήδη δημοσιεύσει οι ξένοι ειδήμονες που είχαν επισκεφθεί την περιοχή. Χωρίς χρονολογικές αναστολές επιστρατεύονται αδιακρίτως μαρτυρίες από τον 16ο αι. ως τις μέρες τους, ενώ δεν λείπουν και οι στερεότυπες πληροφορίες, ανεκδοτολογικού ή αξιολογικού χαρακτήρα που συνοδεύουν κατά κανόνα την περιγραφή ορισμένων περιοχών.

Ετσι, οι αναφορές και τα παραθέματα από ξένους περιηγητές πραγματοποιούνται επιλεκτικά και αφορούν συγκεκριμένα και απαιτητικά γνωστικά πεδία, όπως η αρχαιολογία. Είναι όμως φανερό ότι για την περιγραφή της σύγχρονης κοινωνίας, οι Έλληνες ταξιδιώτες δεν αισθάνονται την ανάγκη να προσφύγουν στις αντίστοιχες ξένες μαρτυρίες.

Στο τέλος του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού, η ισχνή ακόμη ελληνική ταξιδιωτική φιλολογία εγκαταλείπει σταδιακά τον διδακτικό και χρηστικό της χαρακτήρα, χωρίς να έχει διατρέξει τα στάδια της αντίστοιχης ευρωπαϊκής παραγωγής. Τα ξενόγλωσσα αναγνώσματα έχουν ήδη απομακρυνθεί από το πρότυπο της συνολικής και αντικειμενικής πληροφόρησης και προβάλλουν την προσωπική εμπειρία του ταξιδιού, την καθαρά υποκειμενική πρόσληψη του χώρου. Τα ταξίδια και οι περιγραφές τους ενδιαφέρουν τώρα και τους λογοτέχνες, γεγονός που είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη του παλαιότερου εγκυκλοπαιδικού και διδακτικού προτύπου με την αντίστοιχη προβολή υποκειμενικών αναζητήσεων. Ο προσωπικός τρόπος με τον οποίο ο κάθε λογοτέχνης προσλαμβάνει τον χώρο, εξαρτάται και από τις γνώσεις που ήδη έχει για τον χώρο που επισκέπτεται, από τα διαβάσματά του και την πολιτισμική του αποσκευή, στοιχεία που αποτελούν και αυτά μέρος αναπόσπαστο της προσωπικής του εμπειρίας και που καθορίζουν το βλέμμα του και τη σκέψη του. Οι αναφορές σε ξένους περιηγητές, δεν επιστρατεύο-

νται πια για να καλύψουν γνωστικά κενά ή να προσθέσουν τεκμηριωτικό υλικό σε μια πληροφορία, αλλά μετέχουν και αυτές στον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας βιώνει τον χώρο που επισκέπτεται.

Στο μεταίχμιο της αλλαγής, για παράδειγμα, ο Μπρουσός του Αλέξανδρου Πάλλη, που δημοσιεύθηκε αρχικά σε συνέχειες το 1921, καταλύει τα όρια αυτού που αποκαλούμε περιηγητικό ή ταξιδιωτικό κείμενο. Ο τόπος δεν είναι εδώ, παρά η αφορμή για την παράθεση πλούσιων ιστορικών πληροφοριών, προσωπικών αναμνήσεων, πολιτικών κρίσεων καθώς και σκληρών επικρίσεων της νεοελληνικής κοινωνίας. Μέσα στο πλήθος των γεγονότων που περιγράφονται στο απομνημόνευμα του Αλέξανδρου Πάλλη, οι πληροφορίες από ξένους περιηγητές ή αυτόπτες μάρτυρες ιστορικών γεγονότων επιστρατεύονται, κυρίως για να υπογραμμισθούν οι όποιες αρνητικές κρίσεις διατυπώνει ο ίδιος για τους Έλληνες, για να επιβεβαιώσει τις προσωπικές του επικρίσεις της νεοελληνικής κοινωνίας. Η ενσωμάτωση των ξένων μαρτυριών έχει στόχο στην περίπτωση αυτή, την ιδεολογική κυρίως κάλυψη και ενδυνάμωση του κειμένου.

Ο λογοτέχνης των αρχών του 20ού αι. ο οποίος αναζητεί και εκφράζει την προσωπική εντύπωση περισσότερο από την πιστότητα της πληροφορίας, συχνά υιοθετεί έναν λόγο που διατυπώνεται διαμέσου άλλου, όχι μόνο ξένου προέλευσης αλλά και πολύ απομακρυσμένου χρονικά. Στην περίπτωση αυτή είναι η αναμέτρηση με το κλασικό παρελθόν που ουσιαστικά καταλύει τη διαφορετική εθνική προέλευση του κάθε ταξιδιώτη. Πρόκειται

για μια ρομαντική διάθεση φυγής στον χώρο και στον χρόνο που ολοκληρώνεται μέσα από τα μάτια και την εμπειρία του άλλου. Ο Κώστας Ουράνης, για παράδειγμα, παραθέτει πλήθος αποσπασμάτων από παλαιούς περιηγητές, από τον 17ο αι. ως τις μέρες του, αποσπάσματα μεταφρασμένα από τον ίδιο, για να υιοθετηθούν από ένα κείμενο που δεν ορίζεται από την

πληροφορική του λειτουργία, αλλά από τη βιοματική. Η συνειρμική σχέση με την αρχαιότητα είναι τελικά αποτέλεσμα παιδείας και

είναι ανεξάρτητη από εθνικές και πολιτισμικές διαφορές. Η πνευματική διάσταση ενός ελληνικού τοπίου εύκολα άλλωστε μπορεί να διαφύγει από την προσοχή του μέσου Έλληνα, αλλά αντίθετα είναι ικανή να μαγέψει έναν καλλιεργημένο ξένο, γαλουχημένο με κλασική παιδεία και με το όραμα της αρχαίας Ελλάδας.

Η ενσωμάτωση της ξένης οπτικής μέσα σε κείμενα που στηρίζονται στην προσωπική εμπειρία έχουν στόχο αφενός την ενδυνάμωση μιας ιδεολογικής τοποθέτησης με την επιστροφή εξωτερικών συμμάχων, αφετέρου τη διαμόρφωση μιας πνευματικής και οικουμενικής αντίληψης του χώρου. Γίνεται φανερό ότι έχουμε πια απομακρυνθεί από το πληροφοριακό πνεύμα που χαρακτηρίζει τα αντίστοιχα κείμενα του 19ου αι.

Αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας

Ως βίωμα, ωστόσο, ο χώρος δεν παύει να υπηρετεί την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας, σταθερή μέριμνα της

πνευματικής μας ζωής και η πρόσληψή του παραμένει σταθερά εξαρτημένη από την Ιστορία. Ακόμη και η συνταύτιση ενός Barrès και ενός Ουράνη τελικά προσυπογράφεται στην ελληνική ιστορία και παιδεία και πιστοποιεί το προσκύνημα του πρώτου στην παράδοση του δεύτερου. Στον αντίποδά τους, οι εκπρόσωποι της γενιάς του '30, στα πολλά ταξιδιωτικά τους έργα, αδιαφορούν για τα ξένα πρότυπα και αναζητούν με πάθος την ελληνικότητα της φυλής, αντλώντας κυρίως μέσα από τη συλλογική μνήμη, τη ζωντανή ακόμη παράδοση και τη νεότερη ιστορία. Το τοπίο, χωρίς να χάσει την ιστορική του διάσταση, αποδεσμεύεται από το κλασικό του μεγαλείο για να αναδυθεί ως η αντανάκλαση του νέου ελληνισμού. Το ταξίδι άλλωστε και η περιγραφή του είναι ασφαλώς υπόθεση προσωπική που απηχεί όμως, όπως και κάθε άλλο δημιουργήμα, τόσο την προσωπικότητα του συγγραφέα όσο και τα αιτούμενα της εποχής του. ❀

▼ *Η Λάρισα λίγο πριν από την Επανάσταση (Υδατογραφία του J. Cartwright, Μουσείο Μπενάκη). Ελάχιστα διαφέρει η Λάρισα που περιγράφουν οι ξένοι περιηγητές τον 17ο αι. από τη σύγχρονη πόλη, διαπιστώνει ο ποιητής Κώστας Ουράνης στις αρχές του 20ού αι. Ο ρομαντικός ταξιδιώτης συχνά αντικρίζει το σύγχρονο τοπίο, προσφεύγοντας στο παρελθόν μέσα σε μια διάθεση φηγής από την καθημερινότητα που συνθλίβει.*

Ο λόγος της εικόνας

▲ Το εσωτερικό του ναού της Αφαίας, στην Αίγινα. Χαλκογραφία από το έργο του Άγγλου περιηγητή Edward Dodwell, Λονδίνο 1821. *Εμβληματική μορφή ο φανοειδής στην αντίοψη των με τον αρχαίο ναό, που τότε πίστευαν ότι ήταν αφιερωμένος στο Δία Πανελλήνιο.*

Της **ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΚΟΥΡΙΑ**

Ιστορικού της Τέχνης

ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΙΚΑ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ θέματα στις ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις συγκροτούν ένα πλουσιότατο και πολύμορφο υλικό. Αν και δεν είναι πάντα αξιόπιστες, οι παραστάσεις αυτές αποτελούν, πάντως, μαζί με τα κείμενα βασική πηγή γνώσης για τον ελληνικό χώρο στο χρονικό διάστημα από τα τέλη του 15ου αι. ως και τον 19ο, ενώ παράλληλα είναι φορείς και εύγλωττοι δείκτες της όρασης της Ευρώπης για την Ελλάδα στους κρίσιμους αυτούς αιώνες. Το θέμα είναι ευρύτατο και σύνθετο. Κάποιες, μόνο, χαρακτηριστικές πτυχές του θα επισημανθούν εδώ με τη συμβολή των εικόνων και με κύριο σημείο αναφοράς το

αρχαίο μνημείο, που νοηματοδοτεί πολλαπλά τις παραστάσεις του ελληνικού χώρου (φυσικού και δομημένου) και προσδίδει στα έργα αυτά μια ιδιαίτερη δυναμική ως προς τον ορίζοντα ερμηνείας τους.

Μέσα στο σώμα της εικονογράφησης των περιηγητικών εκδόσεων οι ελληνικές αρχαιότητες κατέχουν ξεχωριστή θέση. Στις παλαιότερες εικόνες προβάλλει έντονα το στοιχείο του φανταστικού, όπως δείχνουν οι «αναπαραστάσεις» των μνημείων, η αντι-ρεαλιστική, συμβολική κλίμακα, η απόδοση του χώρου και οι αυθαίρετες συσσωρεύσεις ερειπίων που παραπέμπουν σε έναν μακρινό κόσμο που έχει καταρρεύσει, αλλά ασκεί μια μαγνητική έλξη. Το φανταστικό στοιχείο εγγράφεται συνήθως στη γενικότερη έλλειψη αξιοπιστίας που χαρακτήριζε την έντυπη εικονογράφηση σε εποχές όπου πολύ συχνά η εικόνα λειτουργούσε

με κάποια αυτοτέλεια, χωρίς την υποχρέωση να αναπαράγει πιστά το εικονιζόμενο θέμα.

Αποτυπώσεις αρχαιοτήτων

Η εικαστική διατύπωση των θεμάτων συχνά υπηρετεί και αναδεικνύει την όλη αντίληψη για το θέμα, ιδιαίτερα στον προχωρημένο 18ο και στον 19ο αι. Στον 18ο αι., τον αιώνα του Διαφωτισμού, η εικόνα, καρπός σχολαστικής παρατήρησης, με επιμονή και στη λεπτομέρεια, κατακυρώνεται ως βασικό εργαλείο πληροφόρησης και γνώσης. Αυτό θα έχει αντίκτυπο και στις απεικονίσεις των ελληνικών αρχαιοτήτων από τους περιηγητές. Γύρω στα μέσα του αιώνα πραγματοποιούνται οι πρώτες αποτυπώσεις των αρχαιοτήτων της Αθήνας με αξιώσεις επιστημονικής εγκυρότητας, από

τους Αγγλους J. Stuart και N. Revett. Η αρχαιολατρία, ωστόσο, που σφραγίζει την εποχή (ιδιαίτερα στη Γαλλία) και παράλληλα τρέχουσες καλλιτεχνικές-αισθητικές τάσεις κυοφορούν εικόνες μιας ρομαντικού χαρακτήρα έξαρσης τη συγκινησιακή αντίδραση και το θαυμασμό του θεατή-αναγνώστη, θεωρείται πως ζωντανεύουν αυτό που ονομάστηκε «ποίηση των ερειπίων». Κορυφαία παραδείγματα, οι δεξιοτεχνικά δουλεμένες χαλκογραφίες του βιβλίου του Γάλλου αρχιτέκτονα J.D. Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grece*, και οι παραλλαγές τους. Ταυτόχρονα τα έργα αυτά με το «κλισέ» του πεσμένου κιονόκρανου και της σπασμένης κολόνας παραπέμπουν γενικά στο αρ-

▲ *Ελλάδας. Ελαιογραφία του γνωστού Γάλλου ζωγράφου και περιηγητή Louis Dupre. Πρόκειται πιθανώς για τον κοζάμπαση του Αγίου Ανδρέα Λόντο (1784-1846), που διακρίθηκε στην Ελληνική Επανάσταση (Μουσείο Μπενάκη).*

◀ *Ο γιος τον Καλλιέγγη. Ελαιογραφία του Νικολάου Ξυδιά, Παρίσι 1870. Ο Ξυδιάς, υπακούοντας σε μια ρομαντική παρόρμηση, ζωγραφίζει το γιο του μέσα στο τοπίο με μια εξιδανικευτική, ιδεαλιστική διάθεση. Η εικόνα ανακαλεί φιλελληνικούς πίνακες και χαρακτηριστικά που απεικονίζουν ήρωες του Αγώνα, αλλά και ελληγόπουλα. (Συλλογή Ιδρύματος Ε. Κονιλιδή).*

▲ Η άποψη της Ακρόπολης του Γεωργίου Μαργαρίτη παραπέμπει ενθέως σε χαρακτηριστικά και ζωγραφικά έργα Ευρωπαίων ταξιδιωτών και καλλιτεχνών του 19ου αι., όπου η συνύπαρξη των αρχαίων μνημείων με στοιχεία της νεότερης Ελλάδας υπομνηματίζει εύγλωττα την αναγωγή στο ένδοξο παρελθόν. Σημαίνουσα λεπτομέρεια και εδώ ο χορός, κάτω αριστερά, (Υδατογραφία, Εθνική Πινακοθήκη).

◀ Το Ολυμπείο. Χαλκογραφία από το βιβλίο του J.D. Le Roy «Les ruines des plus beaux monuments de la Grece», Παρίσι 1770. Ιδωμένο από χαμηλά, με τις φωτισκιάσεις, καθώς και τη «ρεαλιστική» απόδοση της φθοράς, το μνημείο αποκτά ένα υποβλητικό μεγαλείο, ενεργοποιεί τη φαντασία και τη μνήμη, ενώ παράλληλα αισθητοποιεί την ιδέα της αδυσώπητης δράσης του χρόνου.

χαίο λείψανο, φορτισμένο σύμβολο της διάστασης ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν της Ελλάδας. Αυτή η διάσταση γίνεται έμμονη ιδέα στην περιηγητική φιλολογία (και όχι μόνον) μετά τα μέσα του 18ου και στις αρχές του 19ου αι.

Ενδιαφέρον για τη νεότερη Ελλάδα

Το παρόν όμως της Ελλάδας έχει αρχίσει ν' απασχολεί τους Ευρωπαίους περιηγητές, και γενικότερα την Ευρώπη. Στις αρχές του 19ου αι. ο ρομαντισμός, το Οδοιπορικό του Chateaubriand, αλλά και το φιλελληνικό κίνημα συμβάλλουν αποφασιστικά στην εντατικοποίηση του ενδιαφέροντος για το πρόσωπο της νεότερης Ελλάδας. Αυτό το ενδιαφέρον μορφοποιείται ποικιλότροπα στις απεικονίσεις του ελληνικού χώρου. Το αρχαίο μνημείο, οργανικά ενταγμένο στο περιβάλλον του, επιβεβαιώνει το μέλημα για την αποτύπωση του πραγματικού σε πολλά από αυτά τα έργα, που συχνά κυοφορήθηκαν από τοπογραφικές έρευνες και είναι δουλεμένα με τοπογραφική διάθεση. Οχι σπάνια η διαλεκτική παρόντος - παρελθόντος αποκτά ένα άλλο περιεχόμενο, καθώς εκφράζει και εικονογραφικά μια τάση των Ευρωπαίων –με καταβολές στο β' μισό του 18ου αι.– για συσχετισμούς στο πλαίσιο της ανίχνευσης μιας ιστορικής συνέχειας και επιβιώσεων αρχαίων στοιχείων. Οι φιγούρες των Νεοελλήνων με τις παραδοσιακές φορεσιές και τα λαϊκά μουσικά όργανα, οι οποίες συχνά εμπυχώνουν τα τοπία δεν είναι απλά γραφικά «στιγμιότυπα» του

τοπικού χρώματος, αλλά παρουσίες με ένα ειδικό βάρος. Δεν είναι τυχαίο ότι το μοτίβο του χορού ανδρών ή γυναικών με «φόντο» ένα μνημείο επανέρχεται επίμονα.

Τέτοιες εικόνες και, γενικότερα, έργα μέσα στο πνεύμα του Φιλελληνισμού (χαρακτικά, ζωγραφικοί πίνακες και σχέδια), ιδωμένα από τη σκοπιά της νεοελληνικής τέχνης στα πρώτα της βήματα, επενδύονται με ιδιαίτερη ιδεολογική-ιστορική αλλά και καλλιτεχνική σημασία, καθώς αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για τους Έλληνες ζωγράφους του 19ου αι. που ζήτησαν με τη γλώσσα της τέχνης να κατακυρώσουν την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια, θεμελιακό έρεισμα για την καταξίωση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. ❀

Η εικονογράφηση των περιηγητικών εκδόσεων, βασική πηγή γνώσης για τον ελληνικό χώρο από το 15ο έως τον 19ο αι.

Σημείωση «Επίτ Ημερών»: Καθοριστική ήταν στο αφιέρωμα αυτό η συμβολή της κ. Λουκίας Δρούλια. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στην κ. Αικατερίνη Κουμαριανού.